

TÜRKİYE'DE TARİKATLAR

TARİH VE KÜLTÜR

editör

Semih Ceyhan

Bu eser
İSAM'ın İkinci Klasik Dönem Projesi kapsamında hazırlanmıştır.

İSAM Yayınları 162
İlmî Araştırmalar Dizisi 69

TÜRKİYE'DE TARİKATLAR
Tarih ve Kültür

editör
Semih Ceyhan

Bu kitap
İSAM Yönetim Kurulunun 21.10.2011 tarih
ve 2011/19 sayılı kararıyla basılmıştır.

© Her hakkı mahfuzdur.

Birinci Basım: Ocak 2015

ISBN 978-605-4829-19-4

İSAM Yayıncılık Sosyal Hizmetler San. ve Tic.Ltd.Şti.
İcadiye Bağlarbaşı Cad. No. 40 34662 Üsküdar/İstanbul
Tel: (0216) 474 08 50 Faks: (0216) 474 08 74
www.isam.com.tr bilgi@isam.com.tr
Sertifika No. 15734

Pasifik Ofset
Cihangir Mah. Güvercin Cad. No. 3/1
Baha İş Merkezi A Blok Kat 2, 34310 Haramidere / İstanbul
Tel: (0212) 412 17 77
Sertifika No: 12027

Ceyhan, Semih (ed.)
Türkiye'de tarikatlar: tarih ve kültür / Semih Ceyhan (ed.). - İstanbul : İSAM
Yayınları, 2015.
1052 s. ; res. ; 24 cm. - (İSAM Yayınları ; 162. İlmî Araştırmalar Dizisi ; 69)
Dizin ve kaynakça var.
ISBN 978-605-4829-19-4

13

NAKŞİBENDİYYE

Necdet Tosun

Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Nakşibendiyye Tarikatının Kimliği ve Yayılışı

Nakşibendiyye tarikatı ismini, XIV. yüzyılda Orta Asya'nın Buhara şehrinde yaşamış olan Bahâeddin Nakşibend'den (ö. 791/1389) almaktadır. Bu tarikat, XII. yüzyılda yine Buhara civarında teşekkül eden Hâcegân tarikatının bir devamıdır. Hâcegân tarikatı da Horasan bölgesi sûfileri tarafından sürdürülen, zamanla Mâverâünnehir'e ve Buhara civarına taşınan bir tasavvuf ekolüdür. Bu sebeple Nakşibendiyye'de Horasan bölgesinin önemli bir tasavvuf anlayışı olan melâmet neşvesiyle Buhara bölgesinin medrese kültürü birleşmiş ve tasavvuf tarihinde önemli izler bırakacak yeni bir sentez ortaya çıkmıştır. Diğer tarikatların çoğu silsilelerinin Hz. Ali'den geldiğini ifade ederken, Nakşibendiyye Hz. Ebû Bekir'den geldiğini beyan etmiştir. Diğer tarikatların çoğu cehrî zikir, semâ, halvet ve riyâzet uygulamalarına olumlu yaklaşırken, bu tarikat -istisnaları olmakla birlikte- çoğunlukla bunları kabul etmemiştir.

Hâcegân tarikatının kurulduğu VI. (XII.) asırda Orta Asya'da Mâtürîdîlik ve Hanefîlik yaygın idi. O dönemde Buhara, Burhân ailesine (Âl-i Burhân) mensup "Sadır" unvanı taşıyan Hanefî âlimleri tarafından yönetilmekteydi. Bu bölge genelde fütüvvet ve melâmet vasfıyla temayüz eden Horasan tasavvuf kültürünün etkisi altındaydı. Bununla birlikte Semerkant ve Buhara gibi şehirlerde güçlü medreseleri ve âlimleri olan bu Sünnî muhit, Horasan'ın kalenderî meşrep sûfilerinin intişarı için pek müsait bir zemin değildi. Orada ancak

dinî kurallara ve Sünnîliğe sıkıca bağlı bir tarikat gelişip yayılabildi ve neticede öyle oldu. Bağdat Nizâmiye Medresesi'nde eğitim görmüş, sonra Horasan tasavvuf kültüründe yetişmiş bir âlim ve sûfi olan Hâce Yûsuf el-Hemedânî (ö. 535/1140) Mâverâünnehir'deki birkaç müridine irşat izni verip halife olarak tayin ettiği zaman Orta Asya'da Hâcegân tarikatının tohumlarını da atmış oluyordu.

Yûsuf el-Hemedânî'nin en önemli halifeleri Ahmed Yesevî ve Hâce Abdülhâlik-ı Gucdüvânî idi. Ahmed Yesevî Mâverâünnehir'in kuzeyinde, kendi memleketi olan Yesi şehrinde halkı irşat ile meşgul olmuş, zamanla tarikatı Yeseviyye olarak anılmaya başlanmıştır. Abdülhâlik-ı Gucdüvânî ise Buhara yakınlarındaki Gucdüvân kasabasında yaşayıp o bölgede tarikatını yaymıştır. Gucdüvânî ve takipçilerinin "Hâce" lakabına nispetle "Hâcegân" (hocalar, efendiler) adıyla anılan bu tarikat, medreseleri ve âlimleriyle meşhur olan Buhara bölgesinde, yüksek sesle icra edilen (cehrî) zikri bidat sayan ulemâya muhalif bir konumda durmamak için olsa gerek, sessiz (hafî) zikre yönelmiş ve bunu tarikatın esası yapmıştır. Diğer tarikatların aksine Hâcegân tarikatında silsilenin Hz. Ali'den değil, Hz. Ebû Bekir'den geldiğinin kabul edilmesi de Ebû Bekir'i sahâbenin en üstünü olarak kabul eden Ehl-i sünnet anlayışının o dönemde Orta Asya ve özellikle Buhara civarında güçlü bir şekilde temsil edilmesiyle izah edilebilir. Hâcegân tarikatının karakterini belirleyen bu özellikler, takriben iki asır sonra bu silsileden gelen Bahâeddin Nakşibend'e (ö. 791/1389) miras bırakılmış ve Nakşibendiyye tarikatının temel özelliklerinden olmuştur.

Genel kabule göre Nakşibendiyye silsilesinin Hz. Peygamber'den sonra şöyle devam ettiği kaydedilir: Hz. Ebû Bekir, Selmân-ı Fârsî, Kâsım b. Muhammed b. Ebû Bekir, Ca'fer-i Sâdık, Bâyezîd-i Bistâmî, Ebû'l-Hasan Harakânî, Ebû Ali Fârmedî, Yûsuf el-Hemedânî, Abdülhâlik-i Gucdüvânî. Bu silsilede tarihen birbirleriyle görüşmesi mümkün olmayan kişiler vardır. Meselâ Bâyezîd-i Bistâmî, Ca'fer-i Sâdık ile Ebû'l-Hasan Harakânî de Bâyezîd-i Bistâmî ile zâhiren görüşmemiştir. Bunların Üveysî ve mânevî yollarla feyiz aldıkları ya da zamanla aradaki meşâyihin isimlerinin unutulduğu kabul edilir.

575 (1179) veya 615 (1218) senesinde vefat ettiği söylenen Abdülhâlik-i Gucdüvânî'nin tavsiyelerini ihtiva eden *Vesâyâ* isimli Farsça eserindeki şu cümleler, tarikatın karakterini anlama konusunda önemli ipuçları vermektedir:

Oğlum, sana vasiyetim şudur ki, bütün hallerinde ilim, edep ve takvâ üzere olasın. Selef-i sâlihînin eserlerini oku, izlerinden yürü. Ehl-i sünnet ve'l-cemâat çizgisinden ayrılma. Fıkıh ve hadis öğren, cahil sûfilerden uzak dur... Şöhretten uzak dur, çünkü şöhret âfettir. Dergâh kurma ve dergâhlarda oturma. Semâ ve mûsikiye kapılma, çünkü onun fazlası kalbi öldürür... Dışını süslemeye çok önem verme, çünkü dışı fazla özen göstermek, için haraplıgındandır. Dünya ve dünyacılara meyletme. Daima elbisen sade, yoldaşın derviş, sermayen fıkıh kitapları, evin mescit, dostun Allah Teâlâ olsun!

Abdülâlîk-ı Gucdüvânî'den sonra Hâcegân tarikatı Buhara civarında Ârif Rîvgerî, Mahmûd Encîrfağnevî, Ali Râmîtenî, Muhammed Bâbâ Semâsî ve Emîr Külâl ile devam etmiştir. Emîr Külâl'e intisap ederek tasavvufî eğitimini tamamlayan Bahâeddin Nakşibend, son zamanlarda Abdülhâlik-i Gucdüvânî'nin prensiplerinden uzaklaşmaya başlayıp cehrî zikir, halvet ve semâ gibi uygulamaları benimseyen Hâcegân yolunu tekrar Gucdüvânî'nin prensiplerine çevirmek suretiyle tarikatın unutulmaya yüz tutan prensiplerini ihya etmiş, bu tasavvufî içtihadı sebebiyle zamanla tarikatın kurucusu olarak telakki edilmiştir.

Gençliğinde babasının mesleği olan nakışçılıkla meşgul olduğu için "Nakşibend"¹ lakabını aldığı anlaşılan Hâce Bahâeddin Nakşibend, müritlerine dinî kaidelere uymayı, takvâyı, ruhsatla değil azîmetle amel etmeyi ısrarla tavsiye eder ve velîlik derecelerine bu şekilde ulaşılabileceğini söylerdi. Tarikatını, Hz. Peygamber'in sünnetine ve ashabının sözlerine tâbi olmak diye özetlemekteydi. İlme ve âlimlere karşı son derece saygılı idi. Bu yüzden birçok âlim kendisine intisap etmişti. İyi bir hadis eğitimi gördüğü için sohbetlerinde bazan hadisleri izah eder, tasavvufî şerhler yapardı. Arapça, Türkçe ve Farsça'ya vâkıftı.

Müritlerine riyâzâtı emretmez, az yemenin ve çok ibadetin öneminden pek bahsetmezdi. Hatta çok riyâzât yapan bir müridine bol ve güzel bir yemek yiyip sabah namazına kadar rahatça uyumasını emrettiği bilinmektedir. Nâfile oruç tutan müridi Ya'küb-i Çerhî'ye

•••••

1 Kumaş veya halılara nakış işleyen, nakışçı anlamına gelen "nakşibend" kelimesi, telaffuzunun zorluğu sebebiyle Türkiye'de bir "i" harfi ilâvesiyle "Nakşibend" şeklinde söylenmekte, buna bağlı olarak tarikatın ismi de "Nakşibendiyye" olarak anılmaktadır.

de orucunu bozup yemesini tavsiye etmiş, “Nefsin arzularına hâkim olma konusunda yemek, oruç tutmaktan daha iyidir, biz bunu tecrübe ettik” demişti.² Çünkü o, riyâzat ve perhiz sonucu oluşan hallere itimat etmiyordu.³

El emeği ile çalışıp kazanmaya çok önem verir, arpa, burçak ve kayısı yetiştirerek geçimini temin ederdi.⁴ Onun prensibi dünyevî işlerde çalışıp kazanmak ve kimseye yük olmamak, ancak çalışırken Hak Teâlâ’dan da gafil olmamaktı. Hacca gittiğinde Mekke’de biri himmet ve kalbî ilgileri bakımından düşük, diğeri ise gayet yüksek iki kişi görmüştü. Himmeti düşük olan kişi Kâbe kapısının halkasına yapışmış dünyalık istiyordu. Yüksek olan kişi ise çarşı pazarda (Mina Pazarı’nda) dolaşıp ticaret yapıyor, binlerce altınlık mal satın almasına rağmen bir an bile Hak Teâlâ’dan gafil bulunmuyordu. Bu manzarayı gören Bahâeddin Nakşibend, himmeti yüksek olan karşısında duygulandığını ve yüreğini kan bastığını söyler.⁵

Hâce Bahâeddin Nakşibend melâmet neşvesine sahip olduğu için muayyen bir kıyafete önem vermezdi. Belli bir kisvesi olmadığı gibi müritlerine de belli bir tarzda giyinmeyi emretmezdi. Sadece keçeden bir takkesinin olduğu, bunu da bir fakire verdiği bilinmektedir. Keramet konusunda şöyle dediği nakledilmektedir: “Bir kimse bir bahçeye girse, her ağaç ve yaprağın ‘ey Allah’ın velisi’ diye seslendiğini duysa, zâhir ve bâtını o sese hiç iltifat etmemeli, aksine kulluktaki çabası artmalıdır.”⁶ Hâce Bahâeddin Nakşibend’in şu sözleri, müritlerinin tasavvufî eğitiminde izlediği yolu göstermesi açısından dikkat çekicidir:

Biz müridi dilersek cezbe, dilersek sülûk yoluyla terbiye ederiz. Bu bizim elimizdedir. Sohbetimize gelenlerden bazılarının gönlünde muhabbet tohumu vardır. Ama dünyevî alâkalar yüzünden gelişip büyümemiştir. Bizim vazifemiz o alâkaları temizlemektir. Bazılarının ise gönlünde muhabbet tohumu yoktur. Burada bizim vazifemiz tohum oluşturmaktır.⁷

•••••

2 Çerhî, *Tefsîr*, s. 154.

3 Muhammed Bâkır, *Makâmât*, s. 28.

4 Muhammed Bâkır, *Makâmât*, s. 37, 112, 138; Safî, *Reşehât*, I, 135.

5 Muhammed Kâdî, *Silsiletü'l-ârifîn*, vr. 70^a; Safî, *Reşehât*, II, 455-456.

6 Muhammed Bâkır, *Makâmât*, s. 57.

7 Buhârî, *er-Risâletü'l-Bahâiyye*, vr. 63^b; Muhammed Bâkır, *Makâmât*, s. 59.

3 Rebülevvel 791 (1 Mart 1389) tarihinde vefat eden Bahâeddin Nakşibend, (bugün Özbekistan'da bir şehir olan) Buhara'nın Kasr-ı Ârifân köyüne defnedilmiştir. Geride yazılı bir eser bırakmamışsa da, Muhammed Pârsâ (ö. 822/1420) ve Alâeddin Attâr (ö. 802/1400) gibi iki önemli halife bırakmıştır.⁸ Bunlardan Muhammed Pârsâ daha ziyade eser telifi ve medrese usulü talebe yetiştirmekle meşgul olmuş, tarikat yolunu ise Alâeddin Attâr devam ettirmiştir. Alâeddin Attâr'ın da yazılı bir eser bırakmadığı, ancak Bahâeddin Nakşibend'in menkıbelerinin derlenip yazılmasını teşvik ettiği anlaşılmaktadır. Kabri, bugün Özbekistan'ın Denov adlı şehrinde dir.

Alâeddin Attâr'ın iki önemli halifesi vardı: Nizâmeddin Hâmûş (ö. 853/1449) ve Ya'küb-i Çerhî (ö. 851/1447). Nizâmeddin Hâmûş, Sa'deddin-i Kâşgarî'ye (ö. 860/1456), o da Alâeddin Âbîzî ve Abdurrahman-ı Câmî'ye (ö. 898/1492) icâzet vermiştir. Abdurrahman-ı Câmî birçok dinî, tasavvufî ve edebî eser kaleme almış meşhur bir âlimdir. En tanınmış eserlerinden biri, sûfilere söz ve menkıbelerine dair Farsça bir eser olan *Nefehâtü'l-üns*'tür. Oğlu Ziyâeddin Yûsuf adına 897 (1492) senesinde yazdığı *el-Fevâidü'z-Ziyâiyye* adlı *el-Kâfiye* şerhi, medreselerde *Molla Câmî* adıyla Arap gramerinin en önemli eserlerinden biri olarak asırlarca okutulmuştur. 890 (1485) yılında kaleme aldığı mûsiki nazariyatı hakkındaki *Risâle-i Mûsiki*, Câmî'nin birçok sahaya hâkim olduğunu gösteren bir örnek olmanın yanı sıra, mûsiki ve semâa uzak duran geleneksel Nakşibendî anlayışından farklı bir çizgi oluşturmaktadır. Çağatay edebiyatının ünlü siması Ali Şîr Nevâî de bir şiirinde Abdurrahman-ı Câmî'ye mürit olduğunu ifade etmiştir. Câmî'nin şeyhi Sa'deddin-i Kâşgarî ile Herat'a taşınmış olan bu Nakşibendî kolu, Safevîler'in Herat'ı işgali neticesinde başka bölgelere dağılmak zorunda kalmış ve zamanla tarihe karışmıştır.

Alâeddin Attâr'ın diğer halifesi olan Ya'küb-i Çerhî hem âlim, hem de sûfi idi. Fâtîha ile Kur'an'ın son iki cüzü üzerine yazdığı ve *Tefsîr-i Ya'küb-i Çerhî* adıyla anılan Farsça eseri birçok defa

••••••••

8 Bahâeddin Nakşibend'den vefatından yaklaşık bir asır sonra Buhara'da yaşayan Âgâ-yı Büzürg isminde bir kadın, Bahâeddin Nakşibend'in müritlerinden Şeyh Şâdî ve hanımı vasıtasıyla tasavvuf yolunda icâzet aldığı öne sürmüştü, erkek ve kadın bazı müritler edinmiş ve 929'da (1523) vefat etmiştir. Kabri Buhara'nın Cândâr (Sverdlov) ilçesindedir. Görüşleri hakkında Hâfız Basîr Huzârî tarafından *Mazharü'l-acâib* isminde Farsça bir eser kaleme alınmıştır.

neşredilmiştir. *Risâle-i Ünsiyye* ve *Risâle-i Abdâliyye* gibi Farsça eserleri de olan Ya'küb-i Çerhî'nin tasavvuf anlayışında ricâl-i gayb konusunun da önemli bir yeri vardı. Kabri bugün Tacikistan'ın başşehri Duşanbe yakınlarında olan Ya'küb-i Çerhî'nin en önemli halifesi Ubeydullah Ahrâr'dır (ö. 895/1490).

Ubeydullah Ahrâr, Nakşibendiyye tarikatının yayılmasında önemli katkıları olan bir zattır.⁹ Taşkent'te doğup Semerkant'ta vefat eden Ubeydullah Ahrâr Timurlular hânedanından bazı idarecilerle iyi ilişkiler kurmuş, *Risâle-i Vâliyye*, *Fıkarât* ve *Şerh-i Havrâiyye* gibi bazı Farsça eserler kaleme almış, ayrıca birçok mürit yetiştirmiştir. Gençliğinde Semerkant'ta bazı hastalara bakıcılık yapmış, onlardaki bulaşıcı hastalık kendisine geçmesine rağmen hizmetten geri durmamıştı. Herat'a geldiği zaman halka hizmet etme düşüncesiyle bazı günler hamamda ücretsiz olarak insanları keseleyen Ahrâr, insanların sevgisini kazanıp gönüllerini hoş etmenin, nâfile ibadetlerden, zikir ve murakabeden daha üstün olduğunu düşünmekteydi.¹⁰ Hiç parasının olmadığı günlerde kendisinden yiyecek isteyen bir dilenciye boş çevirmemek için sarığını lokantacıya uzatıp; "Al bunu, bulaşık bezi yaparsın, şu fakire yiyecek ver" diyebilmişti.¹¹ Hayatının sonraki safhalarında ekonomik yönden rahatlayan Ahrâr, halk yararına birçok vakıf eseri yapmış, ayrıca halkın vergi yükünü hafifletmek için kendisi gerekenden fazla vergi vererek cömert ve yardım sever bir insan olduğunu göstermişti. Nitekim, Taşkent idarecisi Mirza Ömer Şeyh halka ağır vergiler yükleyince Ahrâr, halkın bir yıllık vergi yükünü hafifletmek için bu idareciye önce 250.000 dinar, ardından 70.000 dinar daha göndermişti.¹² Padişahlarla temasa geçmesinin sebebini, "halkı onların zulmünden korumak" diye açıklayan Ahrâr, birçok defa savaşın eşiğine gelen mirzaları barıştırarak halkı önemli facialardan korumuştur.

Ubeydullah Ahrâr, vahdet-i vücûd düşüncesini benimsemiş bir sûfî idi. *Fıkarât* adlı eserini de bu neşve ile kaleme almıştı. Bu eserin bir yerinde şöyle diyordu: "Sâlik, kelime-i tevhid zikrine devam edip tasavvuf yolunda ilerledikçe, önce "lâ ma'bûde illallâh"

•••••

9 Hayatı hakkında bk. Nevşâhî, *Ahvâl*.

10 Muhammed Kâdî, *Silsiletü'l-ârifîn*, vr. 37^b; Safî, *Reşehât*, II, 407-408.

11 Safî, *Reşehât*, II, 399-400.

12 Mevlânâ Şeyh, *Menâkıb*, vr. 12^a.

(Allah'tan başka ibadet edilecek [ilâh] yoktur), sonra “lâ maksûde illallâh” (Allah'tan başka yönelinecek ve arzu edilecek bir şey yoktur), daha sonra da “lâ mevcûde illallâh” (Allah'tan başka varlık yoktur) duygu ve düşüncesine ulaşır.”¹³ Bununla birlikte Hâce Ahrâr'ın şöyle dediği de nakledilir: “Enelhak demek kolay, eneyi (nefsi) kırmak ve ondan uzaklaşmak zordur.”¹⁴

Ubeydullah Ahrâr'ın Timurlular'dan Sultan Ebû Saîd ve oğlu Sultan Ahmed Mirza ile olan dostluğu, Ubeydullah Ahrâr'ın neslinden gelen şahısların, siyasi rakip olan Özbekler'den (Şeybânîler'den) ziyade Timurlular'ın devamı mahiyetinde olan Bâbürlüler'e yakınlık göstermelerine sebep olmuş, bu sebeple Hoca Ahrâr'ın neslinden birçok kişi Bâbürlüler'in ülkesi olan Hindistan'a göç edip Ahrâriyye kolunu o bölgede yaymışlardır. Ancak Ahrâr'ın büyük oğlu Hâcekâ lakaplı Muhammed Abdullah'ın oğulları ve halifeleriyle devam eden bu kol fazla etkili olamamış ve zamanla tarihe karışmıştır.

Ubeydullah Ahrâr'ın üç önemli halifesi vardı: Muhammed Kâdî Semerkandî, Muhammed Zâhid Vahşivârî ve Abdullah-ı İlahî Simâvî.¹⁵ Muhammed Kâdî Semerkandî (ö. 921/1515) şeyhi Ubeydullah Ahrâr'dan dinlediklerini *Silsiletü'l-ârifîn ve tezkiretü's-siddikîn* isimli Farsça eserinde derlemiştir. Bu eser, Hoca Ahrâr'ın damadı Mîr Abdülevvel'in aynı konudaki *Mesmûât* isimli eseri ile, Fahreddin Ali b. Hüseyin Safî'nin (ö. 939/1532) *Reşehât-ı Aynü'l-hayât* adlı kitabı için önemli bir kaynak olmuştur.

Muhammed Kâdî'nin en önemli halifesi Mahdûm-i A'zam lakaplı Ahmed Kâsânî'dir (ö. 949/1542). Çok sayıda Farsça tasavvufî eser yazan ve hayatı hakkında birçok menâkıbnâme kaleme alınan Ahmed Kâsânî Semerkant'ın Dehbîd köyünde vefat etmiş ve kendisinden sonra Nakşibendiyye'nin Kâsâniyye veya Dehbîdiyye diye anılan kolu Orta Asya ve Doğu Türkistan'da hızla yayılmıştır.¹⁶ Cehrî zikir ve semâa (mûsikîye) sempati ile yaklaşan bu Nakşibendî kolu XVI. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar Orta Asya'nın en etkin tarikatı olmuş, hatta bazı şeyhleri İstanbul'a gelip irşat faaliyeti yürütmüş-

•••••

13 Ahrâr, *Fıkarât*, vr. 154^{a-b}.

14 Müceddidî, *Dürrü'l-maârif*, s. 66.

15 Abdullah-ı İlahî Simâvî'ye ileride Anadolu'da Nakşibendiyye ele alınırken temas edilecektir.

16 Tosun, “Kâsâniyye”, s. 532-534.

tür. Ancak XVIII. yüzyıldan sonra Nakşibendiyye'nin Müceddidiyye koluna bağlı şeyhlerin Hindistan'dan Orta Asya'ya gelmesiyle birlikte Kâsâniyye kolu eski tesirini yitirmeye başlamış ve zamanla gözden kaybolmuştur.

Ubeydullah Ahrâr'ın bir diğer halifesi Muhammed Zâhid Vahşivârî'dir (ö. 936/1529). Osmanlı döneminde yazılan bazı eserlerde Hoca Ahrâr'ın halifelerinden Muhammed Kâdî ile Muhammed Zâhid tek kişi zannedilmiş ve yanlışlıkla Kadı Muhammed Zâhid diye bir isim ortaya atılmıştır. Muhammed Zâhid, bugünkü Özbekistan'ın Surhanderyâ eyaletinde, Denov şehri yakınlarındaki Vahşivâr köyünde yaşamış ve az sayıda mürit yetiştirmişse de kendisiyle devam eden Nakşibendî kolu zamanla Ahrâriyye'yi Müceddidiyye'ye bağlayan ana kol olmuştur.

Muhammed Zâhid'in halifesi Derviş Muhammed ziraatla meşgul olup geçimini el emeği ile temin eden, takvâ ve azîmetle amel etmeye özen gösteren bir zat idi. Çocuklara muallimlik yapan ve mânevî halini gizleyen Derviş Muhammed, 970 (1562) senesinde vefat edip Şehrîsebz'in İmkene köyünün kuzeyindeki Hoca İsferez köyünde defnedildi. Bugün burasının Özbekistan'ın Kaşkaderyâ bölgesinde bulunan Şehrîsebz'in kuzeyindeki Kitâb nahiyesinde yer aldığı bilinmektedir.

Derviş Muhammed'den hilâfet alan oğlu Hâcegî İmkenegî (ö. 1008/1600) dönemin idarecisi Şeybânî hükümdarlarından Abdullah Han (991-1006/1583-1598) ile yakın ilişkiler kurdu. Abdullah Han'ın vefatının ardından Mâverâünnehir'deki Şeybânîler iktidarının sona yaklaştığı ve yönetimin Canoğulları'na geçeceği dönemde Canoğulları'nı destekledi. İrşat hayatının en azından bir bölümünü Semerkant'ta geçirdiği anlaşılan İmkenegî'nin tasavvufî sohbetlerini mescitte yaptığı ve tekke kurmadığı kaydedilmektedir. Misafirlerine bizzat hizmet ettiği, yaşlı haline rağmen sofrayı kendisinin getirdiği, ruhsatla değil azîmetle amel etmeye önem verdiği ve dinî emirlere son derece bağlı olduğu ifade edilmektedir. Cehrî zikre, semâ ve raksa asla müsaade etmeyen İmkenegî'ye müritlerinden birisi, "Müsaade buyursanız da meclislerinizde Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sinden okunsa" diye ricada bulununca, İmkenegî, "Her gün meclisimizde *Mişkâtü'l-mesâbih*'ten birkaç hadis okunuyor, şüphe yok ki Hz. Peygamber'in sözlerini zikretmek diğerlerinin sözlerini zikretmekten daha iyidir"

şeklinde karşılık vermişti.¹⁷ O dönemde sohbet meclislerinde *Mesnevî* okumaya önem veren Nakşibendî kolu Kâsânîler idi. Bu kol semâ ve raksa da müsaade ediyordu. *Mesnevî* okumak, âdeta semâ ve raksa olumlu bakmanın sembolü haline gelmişti. İmkenegî bu sebeple sohbetlerinde *Mesnevî* yerine *Mişkât* okumayı tercih etmiş olmalıdır. Ancak bu durum, *Mesnevî*'ye karşı değil, semâ ve raksa karşı bir tavır ve tepki olarak algılanmalıdır. İmkenegî'nin kabri, Şehrisebz'in Kitâb nahiyesinin Hoca İmkene köyündedir.

İmkenegî'den hilâfet alan Kâbilli Muhammed Bâkî-Billâh daha önce Afganistan, Hindistan ve Mâverâünnehir'de birçok şeyhten istifade etmişti. İmkenegî onunla üç gün halvet halinde sohbet etti, bu süre sonunda onu tasavvufî yönden yeterli görüp irşat icâzeti verdi ve Hindistan'a gidip Nakşibendiyye'yi orada yaymasını tavsiye etti. Bâkî-Billâh kendisini bu göreve hazır ve yeterli görmediği için kabul etmek istemedi. Bunun üzerine şeyhinin tavsiyesiyle istihâre yaptı. Rüyasında dala konmuş bir papağan gördü. "Bu papağan o daldan inip elime konarsa bu Hindistan seferi çok hayırlara vesile olacaktır" diye düşündü. Böyle düşünürken papağanın uçup eline konduğunu gördü. Ağzının suyunu papağanın gagasına akıttı, papağan konuşmaya başladı ve Bâkî-Billâh'ın ağzına şeker döktü. Sabah uyandığında rüyasını şeyhi İmkenegî'ye anlatınca o, "Papağan Hindistan kuşlarından, hemen Hindistan'a gidiniz, orada sizin bereketli varlığımızdan hakikatleri konuşan bir aziz meydana gelecek, bize de onun sayesinde bir bereket ulaşacaktır" dedi.¹⁸ Bunun üzerine İmkenegî'nin halifesi sıfatıyla Orta Asya'dan Hindistan'a doğru yola çıkan Bâkî-Billâh, Lahor üzerinden Delhi'ye geldi, burada tekke kurup halkı irşada başladı. Delhi'de kırk yaşındayken 1012 (1603) senesinde vefat eden Bâkî-Billâh'ın manzum ve mensur eserlerinin çoğu ile müritlerine yazdığı bazı mektuplar *Küllîyyât-ı Bâkî-Billâh* adıyla neşredilmiştir (Lahor 1967).

"Bu tohumu Buhara ve Semerkant'tan getirip Hindistan'ın bereketli toprağına ektik" diyen Bâkî-Billâh,¹⁹ kısa süren irşat hayatına rağmen Nakşibendiyye'nin Hindistan'da kök salıp güçlü bir şekilde

•••••

17 Kişmî, *Nesemâtü'l-kuds*, s. 325.

18 Kişmî, *Zübdetü'l-makâmât*, s. 140-141; Sirhindî, *Hazarâtü'l-kuds*, II, 43-44.

19 Sirhindî, *Hazarâtü'l-kuds*, II, 45.

yayılmasını temin etmiştir. Kendisinden bir asır önce bazı Ahrârî şeyhleri Hindistan'a gelip Nakşibendiyye'yi burada tanıtmış olmalarına rağmen hiçbiri Bâkî-Billâh ve halifeleri kadar etkili olamamıştır. Bâkî-Billâh'ın Hüsâmeddin Ahmed, Şeyh İlâhdâd, Abdülhak Muhaddis Dihlevî ve Tâceddin b. Zekeriyâ gibi halifeleri olmuşsa da, onun en müessir ve meşhur halifesi İmâm-ı Rabbânî lakabıyla anılan Şeyh Ahmed-i Sirhindî'dir.

İmâm-ı Rabbânî Ahmed-i Sirhindî (ö. 1034/1624), hem Hindistan müslümanlarının din anlayışında, hem de Nakşibendiyye tarikatının tasavvufî eğitim metotlarıyla düşünce yapısında önemli değişiklikler yaparak tarikata yeni bir yön vermiş, bu sebeple kendisine "Müceddid-i Elf-i Sâni" (hicrî ikinci binyılın yenileyicisi) lakabı verilmiştir. Bu lakaba istinaden kendisinden sonra devam eden Nakşibendî koluna da Müceddidiyye adı verilmiştir. Nakşibendiyye'nin diğer kolları zamanla etkisini kaybetmiş ya da tamamen ortadan kalkmış iken Müceddidiyye kolu günümüze kadar varlığını sürdürebilmiştir.

İmâm-ı Rabbânî Hindistan'ın Sirhind şehrinde doğmuş, bir süre medrese tahsili yaptıktan sonra Kâdiriyye ve Çiştîyye'den icâzetli olan babası Abdülahad'a mürit ve zamanla halife olmuştu. Ancak kendisini tasavvuf konusunda yetersiz bulduğu için Delhi'deki Nakşibendî şeyhi Bâkî-Billâh'a intisap etti. Bâkî-Billâh, Ahmed-i Sirhindî'ye Mâverâünnehir'de şeyhi Hâceğî İmkenegî'nin yanında iken gördüğü papağan rüyasını anlattı ve "Biz bu rüyanın size işaret ettiğini düşünüyoruz" dedi. Ahmed-i Sirhindî'nin intisap ettiği dönemde Bâkî-Billâh mutluluğunu, bir dostuna yazdığı mektupta şöyle ifade ediyordu: "Sirhind'den Şeyh Ahmed isminde ilmi çok, ameli güçlü bir yiğit birkaç gün bizimle oturup kalktı. Ondan çok ilginç haller müşahade edildi. Muhtemelen âlemin kendisiyle aydınlandığı bir kandil olacak."²⁰

Bâkî-Billâh'ın vefatından sonra irşat hayatına Sirhind'de devam eden İmâm-ı Rabbânî müritlerine, dostlarına ve devlet adamlarına (Bâbürlü valilerine) mektuplar yazdı. Müritlerine yazdığı mektuplarda tasavvufî eğitim (seyrüsülûk) ve tasavvufî düşüncenin ince meselelerini ele alıyor, devlet adamlarına yazdığı mektuplarda ise daha ziyade İslâmî kurallara ve Ehl-i sünnet mezhebine bağlılık gibi genel

•••••

20 Bâkî-Billâh, *Külliyât*, s. 130; Sirhindî, *Hazarâtü'l-kuds*, II, 44.

konulara temas ediyordu. Halk arasında ve özellikle bürokrasi ve ordu içinde müritlerinin çoğalmasından endişe eden Bâbürlü hükümdarı Cihangîr, farklı bahaneler öne sürerek İmâm-ı Rabbânî'yi 1028 (1619) senesinde bir sene hapse mahkûm etti. Sonraları bu padişah ile iyi ilişkiler kuran ve ömrünün son yıllarını memleketi Sirhind'de geçiren İmâm-ı Rabbânî 1034 (1624) senesinde burada vefat etti.

Mektuplarında (*Mektûbât*) ve eserlerinde tasavvuf kültürüne yeni kavramlar kazandıran İmâm-ı Rabbânî, özellikle İbnü'l-Arabî ve takipçilerinin vahdet-i vücûd anlayışına yönelttiği eleştirilerle tanındı. O vahdet-i vücûdu tasavvuf yolunda aşılması gereken bir mertebe ve anlayış olarak görüyor, bu mertebenin üzerinde vahdet-i şühûd denen daha üst bir algı tarzı bulunduğunu, vahdet-i şühûdun da üzerinde abdiyyet (kulluk) makamı dediği en üst mertebenin bulunduğunu söylüyordu. Allah'ın hakiki varlık olduğunu, âlemin ise zillî (gölgesel) bir varlık taşıdığını, ancak bu gölgenin hayal ürünü olmayıp bir gerçekliği bulunduğunu ifade eden İmâm-ı Rabbânî, varlık mertebelerinde hakikat-ı Muhammediyye'nin üzerinde hakikat-ı Kâ'be gibi başka hakikatlerin de bulunduğunu söylemiş, bu görüşü sonraları İbnü'l-Arabî'nin takipçileri tarafından şiddetle eleştirilmiştir. İmâm-ı Rabbânî'nin eserleri şunlardır: *İsbâtü'n-nübüvve*, *Risâle-i Tehlîliyye*, *Redd-i Şîa*, *Ta'likât ber Şerh-i Rubâiyyât-ı Hâce Bâkî-Billâh*, *Maârif-i Ledünniyye*, *Mebde'* ve *Meâd*, *Mükâşefât-ı Gaybiyye* ve *Mektûbât*. Bu eserlerden ilk ikisi Arapça, diğerleri Farsça'dır.

İmâm-ı Rabbânî'nin en önemli halifesi, oğlu Muhammed Ma'sûm Sirhindî'dir (ö. 1079/1668). "Urvetü'l-vüskâ" lakabıyla anılan Muhammed Ma'sûm'un mektupları üç cilt halinde derlenerek yayımlanmıştır (Karaçi 1396/1976). Farsça olan mektuplar, Osmanlı döneminde Müstakimzâde Süleyman Sa'deddin (ö. 1202/1787) tarafından Türkçeye çevrilmiş ve neşredilmiştir (İstanbul 1277/1860). Muhammed Ma'sûm 1068 (1658) senesinde Hicaz'a gitmiş, orada nâil olduğu ilham ve keşifler oğlu Muhammed Ubeydullah tarafından *Hasenâtü'l-Haremeyn* adıyla Arapça olarak derlenmiş, daha sonra Muhammed Şâkir b. Bedreddin Sirhindî tarafından Farsça'ya çevrilmiştir. Eserin bu Farsça tercümesi neşredilmiştir (nşr. Muhammed İkbâl Müceddidî, Lahor 1981). Muhammed Ma'sûm'un bunların dışında bazı dua ve zikirlerden bahsettiği *Ezkâr-ı Ma'sûmiyye* isminde bir eseri daha vardır (Lahor 1384/1965).

Muhammed Ma'sûm'un hayatı, görüşleri ve önde gelen halifeleri hakkındaki en önemli eserlerden biri, torunu Mîr Safer Ahmed Ma'sûmî tarafından yazılan *Makâmât-ı Ma'sûmî* isimli Farsça eserdir. Bu eserin Farsça nüshası ve Urduca tercümesi geniş bir mukaddime ve ta'likat ile dört cilt halinde yayımlanmıştır (Lahor 2004). Muhammed Ma'sûm hakkındaki bir diğer önemli eser Muhammed İhsân Müceddidî'nin *Ravzatü'l-kayyûmiyye* isimli Farsça eserinin ikinci cildir. Muhammed Ma'sûm birçok müridine hilâfet (icâzet) vermiş ve Müceddidîliğin geniş bir coğrafyaya yayılmasında birinci derecede etkili olmuştur. 1079 (1668) yılında vefat eden Muhammed Ma'sûm'un kabri Hindistan'ın Sirhind şehrinde dir.

Muhammed Ma'sûm'un halifelerinden Habîbullah Buhârî (ö. 1111/1700)²¹ tarikâtı Orta Asya'da, Murâd Buhârî İstanbul ve Şam'da yayarken, kendi oğlu ve halifesi Seyfeddin Sirhindî Hindistan'da aynı görevi yürütmüştür. Habîbullah Buhârî'nin halifesi Süfî Allahyâr Orta Asya'da *Sebâtü'l-âcizîn*, *Murâdü'l-ârifîn* ve *Meslekü'l-müttakîn* gibi eserleriyle meşhur olmuştur. Orta Asya'da etkin olan diğer bazı Nakşibendî-Müceddidî şeyhleri de şunlardır: Mûsâ Han Hoca Dehbîdî (ö. 1190/1776),²² Halife Hüseyin Buhârî (ö. 1259/1843),²³ Fazl Ahmed Ma'sûmî (ö. 1232/1816).²⁴

Muhammed Ma'sûm'un oğlu ve halifesi olan Seyfeddin Sirhindî'nin annesi, Anadolu'dan Hindistan'a göç edip İmâm-ı Rabbânî'ye mürit olan Safer Ahmed Rûmî isimli bir zatın kızı idi. İmâm-ı Rabbânî bu Türk kızını oğlu Muhammed Ma'sûm'a gelin olarak almış ve bu evlilikten Seyfeddin Sirhindî dünyaya gelmişti. Seyfeddin Sirhindî'nin Farsça ve bir cilt olan mektupları *Mektûbât-ı Şerîfe* adıyla

.....

21 Hayatı hakkında bk. Seyyid Muhammed, *Tuhfetü'l-ahbâb*.

22 Silsilesi: İmâm-ı Rabbânî, Muhammed Saîd Sirhindî, Şeyh Abdülahad Sirhindî, Muhammed Âbid, Mûsâ Han Hoca (Muhammed Mûsâ b. İsâ) Dehbîdî. Birçok Farsça eseri vardır (hayatı için bk. Dehbîdî, *Mir'âtü's-sâlikîn*; Buhârî, *Tuhfetü'z-zâirîn*, s. 71-72; Uryadova, *Muhammad Musa b. Khoja Isa-i Dahbîdî*).

23 Silsilesi: Mûsâ Han Hoca Dehbîdî, Halife Sıddîk, Halife Hüseyin Buhârî.

24 Hayatı hakkında Farsça şu eser kaleme alınmıştır: Nizâmeddin Belhî Mezârî, *Tuhfetü'l-mürşid*, Lahor, ts. Silsilesi: İmâm-ı Rabbânî, Muhammed Ma'sûm, Hüccetullah Nakşibend-i Sâni, Muhammed Pârsâ, Muhammed Resâ, Fazl Ahmed Ma'sûmî.

yayımlanmıştır (Haydarâbâd-Sind 1331/1913). Hindistan'daki Bâbürlülere devleti yöneticilerinden Evrengzîb Âlemgîr Muhammed Ma'sûm'a intisap edip mürit olmuş, Muhammed Ma'sûm da onun tasavvufî eğitimini oğlu Seyfeddin Sirhindî'ye havale etmiştir. 1096 (1685) senesinde vefat eden Seyfeddin Sirhindî'nin kabri de Sirhind şehrinde dir.

Seyfeddin Sirhindî'den sonra Nakşibendî-Müceddidî silsilesinin en önemli halkası Nûr Muhammed Bedâyûnî'dir. Rivayete göre, Nûr Muhammed Bedâyûnî'nin bir komşusu dükkân açıp esrar (afyon) satmaya başlar. Bedâyûnî'nin müritleri de gidip adamı azarlar, hatta dükkânını yıkarlar. Bunu duyan Bedâyûnî, "Onu engellemek devletin işidir, bizim işimiz değil. Siz niye dükkânı yıktınız?" der ve tazminat olarak adama para gönderir. Ayrıca müritlerine o adamdan özür dilemelerini söyler. Dükkân sahibi de gördüğü bu muamele karşısında tövbe edip Bedâyûnî'nin müridi olur. Bedâyûnî, dünyaya gönlünü kaptıran kişilerden uzak dururdu. Eğer bir vesileyle dünyaya düşkün bir kişiden emaneten kitap alsa, üç gün o kitabı açmaz ve "Ehl-i dünyanın zulmet ve kasveti bu kitaba sinmiştir" derdi. 1135 (1723) senesinde vefat eden Nûr Muhammed Bedâyûnî'nin kabri Delhi'de, Nizâmeddin mahallesindeki Makbere-i Pencpîr'dedir.

Nûr Muhammed Bedâyûnî'nin halifesi Mazhar Cân-ı Cânân'dır. Delhi'de yaşayan Mazhar'ın bazı mektuplarıyla şiirlerinden oluşan *Divân*'ı günümüze ulaşmıştır. Ayrıca müritleri tarafından onun hayatı ve sözleri derlenip *Makâmât-ı Mazhariyye*, *Beşârât-ı Mazhariyye*, *Ma'mûlât-ı Mazhariyye* ve *Kemâlât-ı Mazhariyye* gibi Farsça eserler kaleme alınmıştır. Mazhar Cân-ı Cânân, Hindistan'da eskiden bazı peygamberler gelmiş olabileceğini, onların öğretilerinin zamanla bozulduğunu ve Hint dinlerinin bugünkü haline dönüştüğünü söyler. 1195 (1781) senesinde Delhi'de Şiîler tarafından öldürüldüğü için "Şehîd" diye de anılmaktadır. Kabri, Delhi'deki Çitli Kabr mahallesinde, eski adıyla Hânkâh-ı Mazhariyye, yeni adıyla Dergâh-ı Şâh Ebû'l-Hayr'dadır.

Mazhar Cân-ı Cânân'dan sonra o tekkede Gulâm Ali lakabıyla da anılan Abdullah ed-Dihlevî şeyh olmuştur. XIX. yüzyılda Hindistan'ın Delhi şehrinde halkı irşatla meşgul olan bu zat Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sinden okuyarak sohbet yapardı. Bir sohbetten sonra şöyle demişti:

Bu ümmet içinde üç kitabın benzeri yoktur. Birincisi Allah Teâlâ'nın kelâmı olan Kur'ân-ı Kerim'dir. İkincisi (Hz. Peygamber'in hadislerini ihtiva eden) *Buhârî-yi Şerîf* kitabıdır. Bunlardan sonra Mevlânâ Celâled-dîn-i Rûmî'nin *Mesnevî'si* gelir. Allah'ın kelâmından ve *Buhârî*'den sonra o kitabın (*Mesnevî'nin*) bir benzeri yoktur. Eğer bir kimse bu *Mesnevî-yi Şerîfe* göre amel ederse bir tasavvuf pîrinden eğitim almasa bile mârifet surlarından büyük pay alır. Hakk'a kavuşanlar zümresinden olur.²⁵

Abdullah ed-Dihlevî, Hindistan'ı İngilizler'in işgal edip sömürge halinde yönettiği dönemde yaşamıştır. Kendisi şöyle anlatıyor:

Bir gün cenaze tâziyesi için Nevvâb Şah Nizâmeddin'in mekânına gittim. Delhi idarecisi Charles Metcalfe de aynı gayeyle oraya geldi. Mecliste bulunanların hepsi ona hürmeten ayağa kalktılar. Ben ise yerimde oturdum. O oturunca, yüzünü görmemek için sırtımı döndüm. Meclistekilere benim kim olduğumu sordu. Falan şeyhtir dediler. Ayağa kalktı, elimi öpüp saygı göstermek için yanıma geldi. Yaklaşınca ağzından şarap kokusu geldi. Çok canım sıkıldı. Köpek kovalar gibi onu yanımdan uzaklaştırdım. Tekrar yaklaşmak istedi, yine sert sözler söyledim, yaklaşmasına izin vermedim. Evine gidince hizmetindeki adamlardan birine demiş ki: Bütün Hindistan'da gördüğüm tek müslüman budur.²⁶

Başka bir rivayete göre, Hindistan'da Bundelhand bölgesinin yöneticisi Nevvâb Şimşîr Bahâdır, Abdullah ed-Dihlevî'ye başında bir İngiliz şapkasıyla ziyarete gelmiş, ancak Dihlevî onunla görüşmeyi reddetmiştir.²⁷ Bir defasında da Abdullah Dihlevî'ye Delhi merkez Camii'nde Hz. Peygamber ve bazı sahâbîlerin resimlerinin sergilendiği söylenmiş, bunun üzerine Dihlevî devrin yöneticisi II. Ekber Şah'a (1806-1837) bir mektup yazarak o resimlerin kaldırılmasını istemiştir.²⁸

Abdullah ed-Dihlevî'nin Farsça mektupları *Mekâtib-i Şerife* adıyla derlenip yayımlanmıştır (Lahor 1371/1952; İstanbul 1992). Ayrıca *Makâmât-ı Mazhariyye*, *Kemâlât-ı Mazhariyye* ve *Resâil-i Seb'a-i Seyyâre* gibi Farsça eserleri vardır. Bazı müritleri Abdullah ed-Dihlevî'nin sohbetlerinde dinlediklerini derleyip birkaç melfûzat kitabı meydana getirmişlerdir. Bunlardan en meşhuru Raûf Ahmed

25 Müceddidî, *Dürrü'l-maârif*, s. 101.

26 Kusûrî, *Melfûzât-ı Şerife*, s. 127-128.

27 Müceddidî, *Hüve'l-Ganî*, s. 163.

28 Dihlevî, *Mekâtib-i Şerife*, s. 66 (nr. 60).

Müceddidî'nin *Dürrü'l-maârifî* (Gucerât 1385/1965; İstanbul 1997) ile Gulâm Muhyiddin Kusûrî'nin *Melfûzât-ı Şerîfe*'sidir (Lahor 1978). Çok sayıda halifesi olan Abdullah ed-Dihlevî 1240 (1824) senesinde vefat etmiş, Delhi'de şeyhi Mazhar Cân-ı Cânân'ın yanına defnedilmiştir. Delhi'deki tekkesinde yerine halifesi Ebû Saîd Fârûkî (ö. 1250/1835) postnişin olmuştur. Abdullah ed-Dihlevî'nin halifelerinden Muhammed Cân Efendi Mekke'de yaşamış ve Anadolu'ya çok sayıda halife göndermiştir. Tarikatın yayılmasına katkısı olan en önemli halifelerinden biri ise Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî'dir.

Hint alt kıtasında yaşayan ve yukarıda isimleri zikredilen Nakşibendî-Müceddidî şeyhlerine şu şahıslar da eklenmelidir:

1. Âdem Benûrî: İmâm-ı Rabbânî'nin halifelerinden olan Benûrî (ö. 1053/1643) Nakşibendiyye'yi Hindistan ve Hicaz bölgelerinde yaymış, *Hulâsatü'l-maârif* ve *Nikâtü'l-esrâr* gibi Farsça eserler kaleme almıştır. Kendisine Âdemiyye veya Ahseniyye adında bir tarikat kolu nispet edilir. En meşhur halifesi, Şah Veliyullah ed-Dihlevî'nin babası Şah Abdürrahîm'in müşşidi Hâfız Seyyid Abdullah Ekberâbâdî'dir.²⁹ Benûrî, zikir usulünde ve bedendeki letâifin yerleri konusunda yeni ve farklı görüşler öne sürmüştür.³⁰

2. Şah Veliyullah ed-Dihlevî: Hindistan'da yetişmiş önemli İslâm âlimlerinden biri olan Şah Veliyullah (ö. 1176/1762) hem ıslahatçı fikirleri hem de tasavvufî yönüyle dikkat çekici bir şahsiyettir. Nakşibendiyye'nin yanı sıra Çiştîyye'den de icâzetli olan Şah Veliyullah, Hicaz'da kalbine doğan ilham ve keşiflerini *Füyûzü'l-Haremeyn* isimli eserinde toplamış, ayrıca *İntibâh fî selâsili evliyâillâh, el-Kavlü'l-cemîl, et-Tefhîmâtü'l-ilâhiyye, Eltâfû'l-kuds fî ma'rifeti letâifi'n-nefs, Lemehât* gibi tasavvufî eserler kaleme almıştır. En meşhur eseri ise *Hüccetullâhi'l-bâliga*'dır. Müritlerinden Muhammed Âşık Phultî onun tasavvufî söz ve menkıbelerini *el-Kavlü'l-celî fî zikri âsâri'l-Velî* adlı Farsça eserinde toplamıştır (nşr. Ebü'n-Nasr Enes Fârûkî, Delhi 1989).³¹

••••••••••

29 Algar, "Benûrî", s. 466-467.

30 Dihlevî, *İntibâh*, s. 87-88.

31 Birçok koldan Nakşibendiyye'ye bağlı olan Şah Veliyullah'ın silsilelerinden biri şöyledir: İmâm-ı Rabbânî, Âdem Benûrî, Abdullah Ekberâbâdî, Şah Abdürrahîm, Şah Veliyullah ed-Dihlevî (hayatı ve eserleri için ayrıca bk. Erdoğan, "Şah Veliyullah", s. 260-262).

3. Muhammed Nâsır Andelîb: Hindistan'daki Nakşibendiyye'nin önemli temsilcilerinden ve tarikat-ı Muhammediyye-i Hâlisâ'nın kurucusu olan Andelîb (ö. 1172/1759), Gülşen lakaplı Şah Sa'dullah'ın halifesidir.³² Hz. Peygamber'in torunu Hz. Hasan'ı mânevî âlemde gördüğünü ve onun kendisine tarikat-ı Muhammediyye-i Hâlisâ'nın sırlarını öğrettiğini ifade etmiştir. *Nâle-i Andelîb* isminde Farsça bir eser kaleme almış olan Andelîb'den sonra yerine oğlu Mîr Derd geçmiştir. Mûsiki ve semâa meyilli olan Mîr Derd, *İlmü'l-kitâb*, *Nâle-i Derd*, *Âh-i Serd*, *Derd-i Dil*, *Şem'-i Mahfil* gibi Farsça eserler kaleme almış, babasının açtığı tarikat-ı Muhammediyye yolundan yürümüş, "Her şey O'ndandır" düşüncesiyle vahdet-i şühûdu benimsemiştir.³³

4. Fazl-ı Rahmân Genc Muradâbâdî (ö. 1313/1895): Hadis konusunda derin bilgiye sahip bir âlim ve sūfî idi. Hindistan'ın Leknev (Lucknow) şehrindeki Nedvetü'l-ulemâ isimli ilim merkezinin kurucuları çoğunlukla bu zatın müridi idiler.³⁴

5. Muhammed İlyas Kandehevî (ö. 1363/1944): Delhi'deki Nizâmeddin merkezinde Cemâat-i Tebliğ'in kurucusu olan Kandehevî, Çiştîyye ile Nakşibendiyye'nin Âdem Benürî'den gelen Ahseniyye koluna mensup Halîl Ahmed Sehârenpûrî'nin halifesi idi.³⁵ Vefat edince yerine *Hayatü's-sahâbe* isimli Arapça eseriyle tanınan oğlu Muhammed Yûsuf Kandehevî (ö. 1965) geçti.³⁶

Hint alt kıtasından oldukça uzak bir bölgede, Balkanlar'da da Nakşibendiyye yayılmıştır. Yirmiden fazla eseriyle Balkanlar'ın en tanınmış Nakşibendî Müceddidî mensuplarından biri Köstendilli Süleyman Şeyhî'dir (ö. 1235/1819).³⁷ *Bahru'l-velâye* isimli

32 Silsilesi: İmâm-ı Rabbânî, Muhammed Saîd Sirhindî, Abdülahad Vahdet Sirhindî, Şah Sa'dullah Gülşen, Muhammed Nâsır Andelîb (hayatı için bk. Uludağ, "Andelîb", s. 195).

33 Ansari, "Derd", s. 167-168.

34 Tarikat silsilesi: İmâm-ı Rabbânî, Muhammed Ma'sûm, Hüccetullah Muhammed Nakşibend-i Sâni, Muhammed Zübeyr, Şah Ziyâullah, Şah Muhammed Âfâk ed-Dihlevî, Fazl-ı Rahmân Genc Muradâbâdî (bk. Hasenî, *Nüzhetü'l-havâtir*, VIII, 384-387; Nedvî, *İslâm Önderleri Tarihi*, IV, 442-444).

35 Özşenel, "Sehârenpûrî, Halîl Ahmed", s. 310-311.

36 Alper, "Kandehevî, Muhammed İlyas", s. 295-296.

37 Silsilesi: İmâm-ı Rabbânî, Firâkî Muhammed Bedreddin, Hâce-i Seyyâhûn Evliyâ Muhammed, Şâmizâde Mustafa, Süleyman Şeyhî.

Türkçe eserinde sûfilerin söz ve menkıbelerine yer vermiş, *Lemeât-ı Nakşibendiyye*'de kendi şeyhi, bazı tasavvuf terimleri ve rüya tabiri hakkında bilgi vermiştir. Nakşibendî-Müceddidî mensubu olmakla birlikte, "İlm-i tasavvuf, vahdet-i vücûddan ibarettir" diyerek İbnü'l-Arabî'nin fikirlerine bağlı olduğunu ifade etmiştir.³⁸

Nakşibendiyye'nin yayıldığı bölgelerden biri de Orta Asya'nın kuzeyindeki İdil-Ural bölgesidir. Bugün Tataristan ve Başkurdistan'ın bulunduğu bu bölgeye Nakşibendiyye, genellikle Mekke, Buhara ve Kâbil'de tasavvufî eğitim alan bazı şahıslar tarafından getirilmiştir. Kazan'da XVIII. yüzyıldan itibaren Nakşibendiyye'nin Müceddiyye kolunun hızla yayıldığı görülmektedir. İmâm-ı Rabbânî'nin oğlu Muhammed Ma'sûm'un halifelerinden Muhammed Habîbullah Buhârî'nin Tatar müridi Abdülkerîm b. Bâltây (ö. 1171/1757-58) Nakşibendî-Müceddidîliği Saîd (Kargalı) kasabasında yaymıştır.³⁹ Kazan'da etkili olan Nakşibendî-Müceddidî şeyhlerinin özellikle Buhara ve Kâbil menşeli iki kola mensup olduğu görülmektedir. Birinci kol Buharalı Niyazkulı Han Türkmânî'den,⁴⁰ ikinci önemli kol ise Kâbilli Feyz Han Müceddidî'den gelir. Eğitim için Buhara ve Kâbil medreselerine gelen Tatar gençlerin bu şehirlerde tarikata da intisap ederek memleketlerine döndükleri ve Nakşibendiyye'yi oralarda yaydıkları anlaşılmaktadır.

Niyazkulı Han Türkmânî'nin önde gelen mürit ve halifelerinden biri Tatarlar'ın en önemli âlim ve tarihçilerinden biri olan Ebû Nasr Kursâvî (ö. 1227/1812) idi. Kursâvî, dinî hayatta bidatlardan arınmayı ve medrese müfredatındaki dinî ilimlerde yenilik yapılmasını isteyen Cedîdci akımın önde gelen temsilcilerinden sayılır.⁴¹ Kursâvî gibi yenilikçi (Cedîdci) bir sûfî olan Kazanlı Şehâbeddin Mercânî de (ö. 1307/1889) Buhara'da tahsil görmüş, Nakşibendiyye'ye intisap ederek Şeyh Abdülkâdir b. Niyâz Ahmed el-Fârûkî el-Hindî'den icâzet almıştır.⁴² Bir diğer yenilikçi Rızâeddin b.

•••••

38 Ceyhan, "Süleyman Şeyhî", s. 108-109.

39 Rızâeddîn, *Âsâr*, I, 41.

40 Niyazkulı Han Türkmânî'nin silsilesi şöyledir: Ahmed Sirhindî, Muhammed Ma'sûm, Şeyh Habîbullah Buhârî, Şeyh Hudâykulı, Molla İd Ahmed, Şeyh Molla İdrîs Muhammed, Niyazkulı Han Türkmânî.

41 Türkoğlu – Maraş, "Kursavî", s. 447.

42 Kanlıdere, "Mercânî", s. 171.

Fahreddin'in de Nakşibendiyye mensubu olduğu bilinmektedir.⁴³ Bu şahıslar, muhtemelen İmâm-ı Rabbânî'nin dinde ihya ve ıslah düşüncesinden etkilenererek Cedîdci fikirler geliştirmişler de, bu düşüncelerinin temel referanslarından biri tasavvuf olmadığı için diğer bazı Nakşibendîler'in tepkisiyle karşılaşmışlardır. Bu bölgeye Nakşibendiyye'nin Müceddidiyye kolunun yanı sıra, Hâlidîyye koluna mensup şeyhler de gelmiştir. Bunlardan biri Zeynullah Resûlî'dir (ö. 1917).⁴⁴

Nakşibendiyye'nin Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî (ö. 1242/1827) ile başlayan Hâlidîyye kolu Anadolu'nun yanı sıra Irak, Suriye, Hicaz (Arabistan), Kuzey Kafkaslar (Dağistan, Çeçenistan) ve Güneydoğu Asya (Singapur, Malezya, Endonezya) gibi bölgelerde de yayılmıştır. Mekte'de ikamet eden bazı Hâlidî şeyhleri, İslâm dünyasının farklı bölgelerinden eğitim veya hac için Hicaz'a gelen bazı kişileri tasavvufî yönden yetiştirip kendi ülkelerine göndermişler, böylece Nakşibendî-Hâlidî kolu geniş bir coğrafyada yayılmıştır.⁴⁵

Nakşibendiyye'nin Anadolu'da Yayılışı, Kolları ve Önemli Temsilcileri

Bilindiği kadarıyla, Nakşibendîler'in Anadolu'da kurduğu ilk tekke 807 (1404-05) senesinde Amasya'da Bedreddin Mahmud Çelebi tarafından yaptırılıp vakıfları tanzim olunan ve ilk meşihatını Bahâeddin Nakşibend'in halifelerinden olduğu söylenen Hâce Rükneddin Mahmud Buhârî'nin üstlendiği tekkedir. Ancak bu zattan sonra kimlerin postnişin olduğu bilinmemektedir. Bu tekke II. Bayezid devrine kadar Nakşibendîler'in elinde kalmış, sonra Halvetîler'in idaresine geçmiştir.⁴⁶ Nakşibendiyye'nin XV. yüzyıl ve sonrasında Anadolu'da etkin bir şekilde yayılmasına vesile olanlar ise Ubeydullah Ahrâr'ın takipçileri olan bazı Ahrârîler'dir. Zamanla bunlara Nakşibendiyye'nin Kâsâniyye, Urmeviyye, Müceddidiyye ve Hâlidîyye kollarına mensup sûfler de eklenmiştir.

•••••

43 Zarccone, "Sufi Lineages", s. 94.

44 Algar, "Shaykh Zaynullah Rasulev", s. 112-133.

45 Algar, "Hâlidîyye", s. 295-296.

46 Abdîzâde, *Amasya Tarihi*, I, 243-244.

Ahrârîler

Anadolu'daki Nakşibendî-Ahrârîler'in ilk temsilcilerinden biri Abdullah-ı İlähî'dir. Kütahya'nın Simav ilçesinde doğan, İstanbul'da eğitim alan bu zat Semerkant'a gidip Ubeydullah Ahrâr'dan tasavvufî eğitim ve icâzet alarak tekrar Simav'a dönmüş, burada halkı irşat etmiş, bir ara İstanbul'a gelmiş, ömrünün son dönemini ise bugün Yunanistan'da kalan Vardar Yenicesi'nde geçirmiş ve 896 (1491) senesinde burada vefat etmiştir. Abdullah-ı İlähî *Meslekü't-tâlibîn ve'l-vâsîlîn* (Türkçe), *Necâtü'l-ervâh min denesi'l-eşbâh* (Farsça-Arapça), *Menâzilü'l-kulûb* (Farsça), *Keşfü'l-Vâridât* (Arapça), *Zâdü'l-müştâkin* (Türkçe) gibi eserler kaleme almıştır. Nakşibendiyye'nin yayılmasında en önemli katkıları olan müridi ve halifesi ise Emîr Ahmed Buhârî'dir.

Aslen Buharalı ve Ubeydullah Ahrâr'ın müridi olan Emîr Ahmed Buhârî, Abdullah-ı İlähî ile birlikte Orta Asya'dan Anadolu'ya gelmiş, tasavvufî eğitimini Abdullah-ı İlähî'nin yanında tamamlamış, onun tavsiyesi ile İstanbul'a yerleşmiş ve halkı irşada başlamıştır. Emîr Buhârî önceleri Fâtih Camii civarındaki evinde müritlerin eğitimiyle meşgul iken zamanla burası yetmez olunca II. Bayezid'in desteği ile Fatih semtinde bir tekke tesis etti.⁴⁷ Bunu 918 (1512-13) senesinde Ayvansaray'da Dervîşzâde sokağında kurulan ikinci bir tekke izledi.⁴⁸ Emîr Buhârî 922 (1516) senesinde vefat etti ve Fatih'teki tekkesinin yanına defnedildi.⁴⁹ Onun vefatından sonra yerine postnişin olan damadı Mahmûd Çelebi ihtiyaca binaen Edirnekapı'da (Eyüp, Otakçılar semti, Münzevi caddesi üzerinde) Kanûnî Sultan Süleyman'ın desteği ile bir tekke daha inşa etti.⁵⁰ Emîr Buhârî Tekke-

•••••

47 Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-cevâmi'*, I, 42.

48 Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-cevâmi'*, I, 45-46; Zarccone – Tanman, "Emir Buhari Tekkesi", s. 165-166. Emîr Buhârî'nin müritleri ve tekkeleri çoğalış bu tekkelere güçlü vakıflarla maddî yönden desteklenince bazı çevreler dedikodu çıkarmışlar, bunun üzerine Lâmiî Çelebi *Emîr Ahmed Buhârî Hakkında Ba'zı Kâsırdan Sâdir Olan Ta'nın Cevâbıdır* (Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, nr. 1461 Mükerrer, vr. 93^b-94^b) isimli küçük risâlesini yazarak şeyhi Emîr Buhârî'yi savunmuştur.

49 Bazı kaynaklarda yanlışlıkla altmış üç yaşında vefat ettiği kaydedilmiştir (bk. Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-cevâmi'*, I, 43).

50 Meccî, *Hadâiku's-Şekâik*, s. 519; Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-cevâmi'*, I, 297.

si adıyla anılan bu üç tekke Nakşibendiyye'nin İstanbul'da köklenip yayılmasında önemli görevler üstlenmişlerdir.⁵¹ *Mesnevî* dinlemekten zevk alan Emîr Buhârî'nin zaman zaman Muğlalı müridi Vefâyîzâde Mustafa b. Süleyman'ın (ö. 968/1560-61) *Mesnevî* meclislerine iştirak ettiği bilinmektedir.⁵² Emîr Buhârî'nin kaleme aldığı eserler şunlardır: 1. *Risâle*: Vahdet-i vücûd konusunu ele alan Türkçe isimsiz bir risâledir. 2. *Şerh-i Gazel-i Mevlânâ*: Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'ye izâfe edilen Farsça bir gazelin Türkçe şerhidir. 3. *Türkçe Dîvânçe*: Emîr Buhârî'nin Türkçe şiirlerini ihtiva etmekte olup yayımlanmıştır.⁵³ 4. *Farsça Dîvânçe*: Emîr Buhârî'nin Farsça şiirlerini ihtiva etmektedir.⁵⁴

Emîr Ahmed Buhârî'nin sohbet ve irşat halkasında yetişen belli başlı şahıslar şunlardır: Mahmud Çelebi (ö. 938/1531), Hekîm Çelebi (Hakîm Çelebi, ö. 974/1566), Pîrî Halife Hamîdî (ö. 960 veya 961/1554), Lâmiî Çelebi (ö. 938/1531-32), Uzun Muslihuddin (Tavîl) (ö. II. Bayezid devri), Muslihuddin Mustafa (ö. 960/1553 civarı), Hızır Bey Çelebi (ö. 924/1518), Şeyh Hattat Hamdullah (ö. 926/1520), Kütahyalı Şeyh Şemseddin Efendi (ö. 968/1560-61), Vefâyîzâde Şeyh Mustafa b. Süleyman (ö. 968/1560-61), Necmeddin Muhammed Necmî (ö. 978/1570).⁵⁵

- .....
- 51 Bu üç tekke ve şeyhleri için bk. Zâkir Şükrü, *Mecmûa-i Tekâyâ*, s. 54, 66, 68; Öngören, *Osmanlılar'da Tasavvuf*, s. 119-140.
- 52 Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, s. 21. Muğlalı Mustafa b. Süleyman'ın sonraları Hicaz'a ve oradan Semerkant'a gidip müderris olduğu, bilâhare Ubeydullah Ahrâr'ın tekkesinde postnişin olduğu söylenir (bk. Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, s. 21-22). Bu zat Hicaz'da iken ona intisap eden Mehmed Nûrullah Geylânî (Yorgancı Emîr, ö. 977/1569) İstanbul'da Kanûnî Sultan Süleyman ile iyi ilişkiler kurmuş, 972'de (1564) Ayakapısı'nda kurulan Sirkeci Tekkesi'nde irşat ile meşgul olmuştur. Yerine oğlu İsmâil Efendi (ö. 1020/1611) şeyh olmuştur (bk. Müstakimzâde, *Meşâyihnâme-i İslâm*, vr. 6^a; Ayyansarayî, *Hadikatü'l-cevâmi'*, I, 122).
- 53 Nüshası: Âtîf Efendi Ktp., nr. 1398, vr. 25^b-37^b. Bu şiirler Cemal Kurnaz ve Mustafa Tatcı'nın *İstanbul'da Buharalı Bir Mutasavvîf: Emir Buhârî* adlı eserleri içinde (s. 60-151) yayımlanmıştır.
- 54 Millet Ktp., Ali Emîrî Efendi, Farsça, nr. 586, vr. 7^b-22^a. Bu Farsça küçük divanda iki kaside, elli dört gazel, bir dördlük, bir beyit ve Türkçe bir gazel bulunmaktadır.
- 55 Öngören, *Osmanlılar'da Tasavvuf*, s. 124-126.

Bu listedeki ilk şahıs olan Mahmud Çelebi, Emîr Buhârî'nin damadı ve Fatih'teki tekkesine postnişin olan serhalifesidir. Mahmud Çelebi'nin ulemâ çevresinden yetiştirdiği müritlerinden biri *Mesnevî*, *Bostân*, *Gülistân* ve *Hâfız Dîvânı*'na şerhler yazan Gelibolulu Muslihuddin Mustafa Sürûrî'dir (ö. 969/1562).⁵⁶ Mahmud Çelebi'nin tarikâtı neşreden üç halifesi bilinmektedir: 1. Fatih'teki tekkede yerine geçen damadı Abdüllatif Efendi (ö. 971/1563-64), 2. Edirnekapı'daki tekkede postnişin olan Menteşeli Hacı Halife, 3. Bursa'da Müşemmilzâde Tekkesi'ni (diğer adı Fütûhî Tekkesi) kurup irşatla meşgul olan Müşemmilzâde Mehmed Efendi (ö. 931/1524-25).⁵⁷

Bu üç halifeden Abdüllatif Efendi'nin yetiştirdiği müritler arasında en meşhurları *Lûgat-ı Fârsî* müellifi Şeyh Ni'metullah ile (ö. 969/1562) şair-hattat Abdurrahman Gubârî'dir (ö. 974/1566).⁵⁸ Gubârî, Kanûnî Sultan Süleyman ile iyi ilişkiler kurmuş, Akşehir'de ve Mekke'de halkı irşatla meşgul olmuş ve Mekke'de vefat etmiştir.

Nakşibendiyye'yi Orta Asya'dan Anadolu'ya getiren Abdullah-ı İlâhî uzun yıllar kendi memleketi olan Kütahya Simav'da halkı irşatla meşgul olduğuna göre, Anadolu'da bu tarikâtın ilk yayıldığı bölgelerden biri Simav olmalıdır. İlâhî'nin halifesi Emîr Buhârî'nin irşat için İstanbul'dan Anadolu'ya gönderdiği halifelerinden olan Pîrî Halife Hamîdî, şeyhinden icâzet aldıktan sonra memleketi Isparta'ya yerleşerek faaliyetini orada sürdürmüş ve Simav'dan sonra Isparta'nın da Nakşibendiyye ile tanışmasını sağlamıştır. Akıl hastalarının da tedavi edilmesi sebebiyle Isparta'daki bu tekkenin Dârüşşifâ veya Bîmarhâne olarak adlandırıldığı nakledilir.

Emîr Ahmed Buhârî'nin önde gelen halifelerinden Hekîm Çelebi bir süre tekke kurmadan irşada devam etmiş, sonraları talebesi ve müridi Rüstem Paşa'nın ısrarıyla Koska semtinde adına kurulan Hekîm Çelebi Tekkesi'nde 974 (1567) senesinde vuku bulan vefatına kadar halkı irşatla meşgul olmuştur. Hekîm Çelebi'nin önde gelen müritlerinden biri Rızâyî mahlasını kullanan ve Baba Efendi diye meşhur olan Mahmud Baba (ö. 987/1579)⁵⁹ olup bu zat meşhur divan edebiyatı şairi Bâkî'nin (ö. 1008/1600) şeyhidir. Hekîm Çele-

56 Ambros, "Surûrî", s. 895-896.

57 Mehmed Şemseddin, *Bursa Dergâhları*, s. 545.

58 Gubârî için bk. Alparslan, "Gubârî, Abdurrahman", s. 167-169.

59 Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, s. 356-7.

bi'nin halifelerinden Kastamonulu Şâban Efendi (ö. 1002/1593) bir süre Mudurnu'da Nakşibendiyye'yi yaymış, sonra İstanbul'da irşada devam etmiştir.

Nakşibendiyye'nin Bursa'daki önemli temsilcilerinden biri Emîr Ahmed Buhârî'nin halifelerinden Bursalı Lâmiî Çelebi'dir (Mahmûd b. Osman, ö. 938/1531-32). İstanbul'daki tasavvufî eğitiminden sonra memleketi Bursa'ya dönmüş, Nakkaş Ali Tekkesi'nde halkı irşat ve eser telifiyle meşgul olmuştur. Abdurrahman-ı Câmî'nin *Nefhâtü'l-üns ve Şevâhidü'n-nübüvve* gibi eserlerini Türkçe'ye çevirdiği, manzum ve mensur birçok eser kaleme aldığı için Câmî-i Rûm (Anadolu'nun Câmî'si) lakabıyla meşhur olmuştur. Türkçe birçok eser kaleme alan Lâmiî Çelebi'nin eserlerinden bazıları şunlardır: *Hüsn-i Dil*, *Şerefü'l-insân*, *İbretnüma* (*İbretnâme*), *Menkıbe-i Üveysü'l-Karânî*, *Şerh-i Dîbâce-i Gülistân*, *Mecmau'l-letâif*, *Ferhâdnâme*, *Vâmık u Azrâ*, *Vîs ü Râmîn*, *Absâl ü Selâmân*, *Güy u Çevgân*, *Şem' u Pervâne*, *Câbirnâme*, *Lügat-ı Fârsiyye*, *Şehrengîz-i Bursa*, *Heft Peyker* ve *Maktel-i İmâm Hüseyin*. Lâmiî Çelebi dönemin padişahlarıyla iyi ilişkiler kurmuş, eserlerinden bazılarını Yavuz Sultan Selim ve Kanûnî Sultan Süleyman'a ithaf etmiştir.⁶⁰

İstanbul'da Abdullah-ı İlâhî ile başlayıp Emîr Buhârî ve halifeleriyle geniş muhite yayılan Nakşibendiyye'nin Ahrâriyye kolu kısa sürede Isparta, Akşehir, Kastamonu, Bolu ve Bursa gibi Anadolu şehirlerine de ulaşmıştır. Ahrâriler kadar yaygın ve etkin olmasa da, bu dönemde diğer bazı Nakşibendî kollarının da Anadolu'ya geldiği görülmektedir. Bunlar Kâsânîler ve Urmevîler'dir.

Kâsânîler

Nakşibendiyye'nin Kâsâniyye kolunu Anadolu'ya getiren ilk şahsın Ahmed Sâdık Taşkendi (ö. 994/1586) olduğu anlaşılmaktadır. Ahmed Sâdık, önce Kâsâniyye kolunun kurucusu olan Ahmed el-Kâsânî'ye, onun vefatından sonra da halifelerinden Muhammed İslâm Cüybârî'ye intisap edip hilâfet almış ve Taşkent'te irşada başlamıştır. O dönemde Hâce İshak Dehbîdî'den de teberrüken icâzet

•••••
60 Mecdî, *Hadâiku's-Şekâik*, s. 431-433; Baldırzâde, *Ravza-i Evliyâ*, s. 222-223; Mehmed Şemseddin, *Bursa Dergâhları*, s. 547-549; Flemming, "Lâmiî", s. 649-651; Karahan, "Lâmiî", s. 10-15.

alan Ahmed Sâdık, bilâhare İstanbul'a göç etmiş ve Fâtih Camii yakınındaki Emîr Buhârî Tekkesi'ne şeyh olmuştur. Sultan III. Murad ile yakın ilişkiler kurduğu anlaşılan Ahmed Sâdık vefat ettiğinde Fâtih Camii'ndeki cenaze törenine ulemâ ve meşâyihin yanı sıra önde gelen devlet adamlarının da iştirak ettiği nakledilir. Kendisinden sonra yerine sırasıyla oğlu Ziyâeddin Ahmed (ö. 1011/1602 veya 1016/1607), yeğeni Hâce Fazlullah b. Muhammed Saîd (ö. 1046/1637) ve Hâce Fazlullah'ın oğlu Hâce Abdullah (ö. 1080/1670) geçerek İstanbul'da Kâsâniyye'nin yayılmasını temin etmişlerdir. Bu şahısların irşat vazifesini yürüttükleri Emîr Buhârî Tekkesi XIX. asrın başlarına kadar aynı ailenin ve kolun idaresinde kalmıştır.⁶¹

Ahmed Sâdık Taşkendi'nin oğullarından Şeyh Bahâeddin Muhammed 990'da (1582) *Hediyetü's-sâlikîn ve tuhfetü't-tâlibîn* isiminde Farsça bir eser kaleme almış ise de bu zat hakkında kaynaklarda bilgi bulunamamıştır. Ahmed Sâdık'ın önde gelen müritlerinden Mustafa b. Hüseyin Sâdikî *el-Menhecü'l-mûsil ile't-tarîkı'l-ebhec*⁶² ve *Menhecü's-sâlikîn*⁶³ isimlerinde Arapça eserler kaleme almış, ayrıca Ubeydullah Ahrâr'ın *Fıkarât*'ını Türkçe'ye çevirmiştir. Ahmed Sâdık'ın hilâfet verdiği şahıslardan biri de Molla Muhammed Devâmî'dir (ö. 1010/1601).

XVI. yüzyılda Anadolu'ya gelen Kâsânîler'den biri de hem Yesevî, hem de Nakşî-Kâsânî olan Ahmed b. Mahmûd Hazînî'dir (ö. 1002/1593-94'ten sonra). Bu zat daha ziyade Yesevîlik yönüyle tanınmıştır. Hazînî'nin bilinen eserleri şunlardır: *Cevâhirü'l-ebâr min emvâci'l-bihâr*, *Menbau'l-ebhâr fî riyâzi'l-ebâr*, *Hüccetü'l-ebâr*, *Teselliyü'l-kulûb*, *Câmiu'l-mürşidîn* ve *Dîvân*. Hazînî'nin Anadolu'da tekke kurup mürit yetiştirdiğine dair bir kayıt yoktur.

XVII. yüzyılda İstanbul Üsküdar'daki Bülbülderesi yakınlarında Özbekler Tekkesi'ni kuran Şeyh Haydar Taşkendi de (ö. 1112/1700) bir Kâsâniyye şeyhi idi. Resâ mahlasıyla Farsça ve Türkçe şiirler yazan

••••••••

61 Sâdikî, *el-Menhecü'l-mûsil*, vr. 19^b-21^a; Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, s. 362; Şeyhî, *Vekâiyü'l-fuzalâ*, I, 49-50, 60-61, 567; Ayvansarayî, *Hadîkatü'l-cevâmi'*, I, 43-44; Zâkir Şükrü, *Mecmûa-i Tekâyâ*, s. 68; Le Gall, *The Ottoman Naqshbandiyya*, s. 73-76.

62 Bazı nüshaları için bk. İÜ Ktp., FY, nr. 811, vr. 17^b-34^b; Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, nr. 474, vr. 28^b-47^b.

63 Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, nr. 474, vr. 103^b-120^b.

Şeyh Haydar'dan sonra tekkede Mehmed Niyâz (ö. 1116/1704) postnişin olmuşsa da bu tekke pek uzun ömürlü olmamıştır.⁶⁴

XVIII. yüzyılda Anadolu'ya gelen Nakşibendî-Kâsânî mensuplarından biri de Abdullah Nidâî Kâşgarî'dir (ö. 1174/1760). İstanbul Eyüp'teki Kâşgarî Tekkesi'nin ilk şeyhi olan bu zat Farsça olarak *Risâle-i Hakkıyye* ve *Dîvân* kaleme almıştır.⁶⁵ Tekkesinde öğleden sonraları rast makamında *Mesnevî* okuyup şerh ettiği nakledilir.⁶⁶ Nidâî'nin Kalenderiyye'den de icâzeti vardı.⁶⁷ 1174 (1760) senesindeki vefatından sonra Eyüp'teki Kâşgarî Tekkesi'nde sırasıyla Ubeydullah Efendi, İsmâ Efendi, Çelebi Şeyh Mehmed Efendi, İsmâil Efendi, Nidâî Abdullah Efendi gibi şahıslar postnişin olmuştur. XX. asrın başlarına kadar bu kola mensup şeyhlerce idare edilen tekke, son dönemde Hâlidîyye koluna geçmiştir.

Yine XVIII. yüzyılda İstanbul'a gelen bir başka Nakşî-Kâsânî şeyhi Muhammed Niyâz Buhârî'dir.⁶⁸ Nakşibendîyye hakkında Arapça bir eser kaleme alan Muhammed Niyâz Buhârî, üç halife bırakarak bu kolun yayılmasına katkı sağladı. Bu halifeler, Üsküdar Alaca Minare Tekkesi şeyhi Hacı Hüseyin Dede (ö. 1173/1759), Kanlıca Atâullah Efendi Tekkesi şeyhi Mehmed Atâullah Efendi (ö. 1203/1789) ve Mustafa Müstakim Niyâzî'dir.

Üsküdar Alaca Minare Tekkesi'nde Hüseyin Dede'den sonra sırasıyla Mehmed Fahrî Efendi, Mehmed Sâdık Efendi, İbrâhim Celâlî Efendi gibi şahıslar postnişin olmuştur. Diğer taraftan Kanlıca Atâullah Efendi Tekkesi bir asır boyunca Nakşibendî-Kâsânî şeyhlerince

.....

64 Şeyh Haydar'ın silsilesi şöyledir: Ahmed Kâsânî, Hord Azîzân Belhî, Pâyende Muhammed Ahsiketî, Dervîş Azîzân Gucdüvânî, Şah Saîd Pelengpüş Gucdüvânî, Şeyh Haydar Taşkendi.

65 Nuhoglu, *Abdullah Nidâî-yi Kâşgarî*; a.mlf., *Diwan of Nidâî*.

66 İsmâil Müfid Efendi, *Risâle-i Hakkıyye Tercümesi*, vr. 49^b.

67 Nakşibendî tarikat silsilesi Ubeydullah Ahrâr'dan sonra şöyle devam eder: Muhammed Kâdî Semerkandî, Ahmed Kâsânî, Muhammed İslâm Cüybârî, Muhammed Emîn Dehbîdî, Hâce Hâşim Dehbîdî, Hâce Yûsuf, Hidâyetullah Âfâk Hâce, Mevlânâ Azhar Kâşgarî, Abdullah Nidâî Kâşgarî.

68 Silsilesi şöyledir: Ahmed Kâsânî, Muhammed İslâm Cüybârî, Muhammed Emîn Dehbîdî, Hâce Hâşim Dehbîdî, Muhammed Hatîb Sîvîncî, Muhammed Cân Karamânî, Şeyh Niyâzî, Muhammed Tâlib, Süfî Dihkân Nakşibendî, Muhammed Niyâz Buhârî (bk. Muhammed Niyâz, *Risâle*, vr. 10^b-26^b).

idare edilmiş, sonra Halvetiyye tarikatına geçmiştir. Muhammed Niyâz Buhârî'nin üçüncü halifesi Mustafa Müstakim Niyâzî ise *Sülûk-i Kavîm ve Sırât-ı Müstakîm*, *Sohbetü'l-gâye* ve *Mücübü'l-ikân* gibi eserler kaleme almıştır.⁶⁹

Urmevîler

İran'ın Azerbaycan eyaletindeki Urmiye şehrinde doğduğu için Urmevî veya Rûmiye Şeyhi diye meşhur olan Aziz Mahmud Urmevî ile başlayan Urmeviyye koluna mensup bazı Nakşî şeyhleri XVII. yüzyıldan itibaren Anadolu'nun doğu bölgelerinde ve Bursa'da etkin olmuşlardır. Mahmud Urmevî tasavvufî eğitimini Urmiye'de babasından aldıktan sonra muhtemelen Safevîler'in işgali üzerine oradan ayrılarak Diyarbakır'a geldi ve burada tekke kurarak irşada devam etti. Babası Koç Baba ya da Koçaga Sultan diye bilinen Seyyid Ahmed (ö. 1016/1607) olup kabri Urmiye'dedir.⁷⁰ Koç Baba o dönemde Urmiye'de halkı irşat ile meşgul olan Seyyid Muhammed Bâdâmyârî'nin oğlu ve halifesidir. Muhammed Bâdâmyârî'nin tarikat silsilesi geriye doğru şöyle devam eder: İlyâs Bâdâmyârî, Derviş Ahî Hüsrevşâhî, Sun'ullah Kûzekünânî, Alâeddin Âbîzî (Mektebdâr), Sa'deddin-i Kâşgarî, Nizâmeddin Hâmûş, Alâeddin Attâr, Bahâeddin Nakşibend.⁷¹

Diyarbakır'da halkın büyük ilgi ve teveccühünü kazanan Aziz Mahmud Urmevî Osmanlı devlet adamlarıyla da yakın ilişkiler kurdu. Sayıları 40.000'i bulan müritlerinin cehrî zikir yaptıkları rivayet edilir.⁷² Mahmud Urmevî IV. Murad ile Revan seferine katıldı, padişaktan ilgi ve yakınlık gördü. Bağdat seferi esnasında Halep'e gelen padişaha hediyeler sunmak için Diyarbakır'dan Halep'e

69 Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 167. *Sülûk-i Kavîm ve Sırât-ı Müstakîm*'in yazma nüshası için bk. Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1478, vr. 147^b-175^b (Türkçe). *Sohbetü'l-gâye*'nin yazma nüshası için bk. Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud, nr. 2865. *Mücübü'l-ikân*'ın yazma nüshası için bk. Süleymaniye Ktp., İzmir, nr. 313.

70 Şeyhî, *Vekâyiü'l-fuzalâ*, I, 49, 62; Naîmâ, *Târîh*, III, 386.

71 Kazvîni, *Silsile-i Hâcegân-ı Nakşibendiyye Tercümesi*, vr. 15^a-15^b; Kişmî, *Nesemâtü'l-kuds*, s. 148-152; Açıkbâş Mahmûd Efendi, *Risâle-i Nûrbahşîyye*, vr. 114^{a-b}; Hârizmî, *Silsile-i Nakşibendiyye*, vr. 146^a; Erdoğan, "Seyyid Aziz Mahmud Urmevî", s. 212.

72 Naîmâ, *Târîh*, III, 385, 389.

gitti. Ancak bu yakınlık fazla sürmedi ve Bağdat seferi dönüşünde padişah kendisine iltifat etmeyip 1048 Şevvalinde (1639) onu idam ettirdi.

Mahmud Urmevî'nin kıraat ilmi konusunda geniş bilgisi olduğu nakledilir. Ayrıca *Tezkire-i Baba-yı Nakşibendî* ya da *Baba Kelâmı* adıyla bilinen Türkçe manzum bir eser muhtemelen kendisi tarafından yazılmaya başlanmış, sonraki Urmevî şeyhleri tarafından ilâvelerle genişletilmiş kolektif bir üründür.⁷³ Mahmud Urmevî'nin vefatından sonra bazı halifeleri irşada devam etmişlerdir. Van'da Vanlı Kara Abdullah, Erzurum'da Şeyh Hacı Mehmed ve Şeyh Karaman, Bursa'da yeğeni Açıkbaş Mahmud Efendi ve Diyarbakır'daki asıl tekede oğlu İsmâil Çelebi Urmevîliği yayan halifelerdir.⁷⁴

İsmâil Çelebi 1020 (1611) senesinde Diyarbakır'da doğmuş, babasının vefatından sonra devraldığı maddî ve mânevî mirasla irşat hayatına devam etmiş, devlet adamlarından yakın ilgi görmüş ve 1080'de (1669) vefat etmiştir. Yerine postnişin olan oğlu Ahmed Çelebi'nin pratik ve nazarı müzik bilgisiyle meşhur olduğu nakledilir.⁷⁵

Urmevî'nin yeğeni Açıkbaş Mahmud Efendi Diyarbakır'da doğmuş, bir ara Mardin voyvodalığında bulunmuş, daha sonra bu resmî görevi bırakarak tasavvufa yönelmiş ve Mahmud Urmevî'nin yanında tasavvufî eğitimini tamamlamıştır. Uzun bir seyahate çıkan Açıkbaş Mahmud Efendi, Mısır ve Bağdat'ı dolaştıktan sonra Bursa'ya yerleşmiş, Nakşibendî-i Atık Tekkesi'nde irşat faaliyetine başlamış, Dâye Hatun Câmii ile Ulucami'de müritleriyle *Evrâd-ı Fethiyye* okumuştur. Bursa'daki irşat faaliyetine devam ederken 1077 (1666) senesinde vefat eden Açıkbaş Mahmud Efendi Dâye Hatun Camii'nin hazînesine defnedilmiştir.⁷⁶

•••••

73 Bu eserin bir nüshası için bk. Süleymaniye Ktp., Kadızâde Burhâneddin, nr. 45, vr. 1^b-276^a. Bir diğer nüshası Kenan Erdoğan tarafından tanıtılmıştır (bk. Erdoğan, "Seyyid Aziz Mahmud Urmevî", s. 211-225).

74 Kazvîni, *Silsile-i Hâcegân-ı Nakşibendiyye Tercümesi*, vr. 7^a; Naîmâ, *Târîh*, III, 386.

75 Ali Emîrî, *Tezkire-i Suarâ-yı Âmid*, s. 20-21.

76 Hayatı hakkında bk. Hasan Basri Öcalan, *Açıkbaş Mahmud Efendi: Melâmet Zindanında Bir Nakşî*, Bursa: Gaye Kitabevi, 2012.

Şiirlerinde Resmî ve Âcizî mahlaslarını kullanan Açıkbâş Mahmud Efendi'nin eserleri şunlardır: 1. *Güzîde*: Tecvit ile ilgili Türkçe bir eserdir;⁷⁷ 2. *Şerh-i Evrâd-ı Fethiyye*: Kübrevî şeyhi Seyyid Ali Hemedânî'nin (ö. 786/1385) *Evrâd-ı Fethiyye*'sinin Türkçe serhidir;⁷⁸ 3. *Risâle-i Nûrbahşîyye*: Kübreviyye, Kübrevî kolu olan Nûrbahşîyye ve Nakşibendiyye tarikatlarının günlük virdlerini anlatan bir eserdir.⁷⁹

Açıkbâş Mahmud Efendi'nin vefatından sonra yerine sırasıyla Ahî Mahmud Efendi (ö. 1090/1679), Mustafa Efendi (ö. 1116/1704 [?]) ve Abdülkerîm Efendi (ö. 1138/1725) geçmiştir. Bu zatlar, Bursa'da Nakşibendî-i Atîk Tekkesi'nde halkı irşat etmişlerdir. Abdülkerîm Efendi, Muhammed Murad Nakşibendî'den de ayrıca Nakşibendiyye'nin Müceddidî kolu üzere eğitim ve icâzet almıştır.

Müceddidîler

“Müceddid-i Elf-i Sâni” lakabıyla anılan İmâm-ı Rabbânî'den sonra Müceddidiyye adıyla da anılmaya başlanan Nakşibendî kolu, ilk defa İmâm-ı Rabbânî'nin oğlu Muhammed Ma'sûm'un halifeleri vasıtasıyla Anadolu'ya gelmiş ve burada yayılmıştır. Bu halifelerden biri Muhammed Murad Buhârî (ö. 1132/1720) olup İstanbul Eyüp'teki tekkesinde irşatla meşgul olmuş ve halifeler yetiştirmiştir. Diğeri ise Yekdest Ahmed Cûryânî (ö. 1119/1707) olup Anadolu'ya hiç gelmemiş ve Mekke'de ikamet etmişse de Anadolu'ya birçok mürit ve halife göndermek suretiyle Müceddidiyye kolunun Anadolu'da yayılmasına katkı sağlamıştır. Bu sebeple Anadolu'daki Nakşibendî-Müceddidî mensuplarını Murâdîler ve Cûryânîler diye sınıflandırmak mümkündür. Bu iki kola ek olarak sonraları, Hindistanlı Abdullah ed-Dihlevî'nin halifelerinden olup Mekke'de ikamet eden Muhammed Can Nakşibendî'nin bazı mürit ve halifeleri de Anadolu'ya gelmiş ve Müceddidîliğin yayılmasına katkı sağlamışlardır.

•••••

77 Süleymaniye Ktp., H. Hayri – H. Abdullah, nr. 146, vr. 1^b-51^a; Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 3436.

78 Süleymaniye Ktp., H. Hayri – H. Abdullah, nr. 146, vr. 52^b-111^a; İstanbul Belediye Kitaplığı Osman Nuri Ergin, nr. 1519.

79 Süleymaniye Ktp., H. Hayri – H. Abdullah, nr. 146, vr. 112^b-117^a.

Murad Buhârî ve Murâdiler

Murâdiler, Muhammed Murad Buhârî'nin takipçileri olan Nakşibendî-Müceddidî mensuplarıdır. Müceddidiyye'yi Anadolu'ya ilk getiren kişinin Muhammed Murad Buhârî olduğu tahmin edilmektedir. Üç yaşındayken çocuk felci geçirip yürüyemez hale gelmesine rağmen ömrü seyahatlerle geçen Murad Buhârî, ilk eğitimini Semerkant'ta aldı. Ardından Hindistan'a giderek İmâm-ı Rabbânî'nin oğlu Muhammed Ma'sûm Sirhindî'den tasavvufî eğitim gördü ve icâzet aldı. Sonra iki defa haccetti, Kahire'de bir süre ilim tahsiliyle meşgul oldu, Şam'da evlendi. 1092 (1681) yılında İstanbul'a gelip Eyüp semtinde halkı irşat ile meşgul oldu. Bir ara umre yaptı ve Şam'da bir süre kalarak orada tesis ettiği Berrâniyye Tekkesi'ne oğlu Muhammed Bahâeddin el-Murâdî'yi (ö. 1169/1755) postnişin olarak bıraktı. Muhammed Bahâeddin el-Murâdî'nin yetişme çağlarında babasının teşvikiyle Şam'da Abdülganî en-Nâblusî'den İbnü'l-Arabî'nin *el-Fütühâtü'l-Mekkiyye*'sini okuduğu dikkate alınrsa,⁸⁰ Murad Buhârî'nin Hindistanlı Müceddidî şeyhlerinin aksine İbnü'l-Arabî'nin fikirlerine meyilli bir sûfî olduğu anlaşılır. 1120'de (1708) tekrar İstanbul'a geldi. Burada Melâmî şeyhi Şeyhülislâm Paşmakçızâde Ali Efendi ile yakın ilişki kurdu. Bir ara Bursa'da sürgün hayatı yaşadı. 1132'de (1720) İstanbul'da vefat eden Murad Buhârî'nin tasavvuf yolu İstanbul ve Şam'da halifeleriyle devam ettirilmiş, İstanbul Eyüp'te kendisi hayattayken adına tesis edilen Murad Buhârî Tekkesi XX. yüzyılın başlarına kadar irşat hizmetine devam etmiştir. Murad Buhârî'nin *el-Müfredâtü'l-Kur'âniyye*,⁸¹ *Silsiletü'z-zeheb*,⁸² *Mektûbât ve Melfûzât*⁸³ gibi eserleri vardır.

.....

80 Murâdî, *Silkü'd-dürrer*, IV, 115.

81 Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 652 ve 653 (iki cilt); diğer adı: *Câmiu müfredâtü'l-Kur'âniyye*. Arapça, Farsça ve Türkçe üç dilli bir eserdir.

82 Süleymaniye Ktp., Nâfiz Paşa, nr. 444, vr. 1^b-5^b (Arapça).

83 Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1419 (mektuplar Arapça, müritlerince derlenen melfûzat, yani sohbet notları Türkçe'dir). Hüseyin Lâdikî'nin kaleme aldığı ve Mehmed Mekki Efendi tarafından temize çekilip istinsah edilen *Menâkıb ve Takrîrât-ı Muhammed Murâd-ı Buhârî* isimli eser (Süleymaniye Ktp., Murad Buhârî, nr. 256; Murat Demir, *Murâd-ı Nakşibendî ve Menâkıbı*, (yüksek lisans tezi) Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998), Murad Buhârî'nin Bursa'da yaptığı sohbetlerinde tutulmuş notlardır.

Murâd Buhârî'nin vefatından sonra İstanbul Eyüp'teki tekkesinde halifesi Kilisli Ali Efendi (ö. 1147/1734) postnişin olmuştur.⁸⁴ Daha sonra bu tekkede sırasıyla Sırrî Ali Efendi (ö. 1169/1755) ve Gelibolulu Mustafa Efendi (ö. 1176/1762) ile irşat devam etmiştir. Gelibolulu Mustafa Efendi'den icâzetli olan Hâfız Muhammed Hisârî Efendi'nin halifelerinden Beyzâde Mustafa Efendi (ö. 1200/1785), Sultan III. Mustafa döneminde katıldığı savaşta büyük başarılar göstermiş, sefer dönüşü Murad Molla tarafından İstanbul Fatih'te inşa ettirilen Murad Molla Tekkesi'nin ilk şeyhi olmuştur.⁸⁵ Cidde'de medfun olan Beyzâde'nin eserleri *Mecmûa-i Âsâr-ı Mustafa Beyzâde* adıyla yayımlanmıştır (İstanbul 1264). Tekkesinde kendisinden sonra halifesi Seyyid Abdülhalim Efendi (ö. 1230/1815) postnişin olmuş, onun vefatından sonra da yerine oğlu Muhammed Murad b. Abdülhalim Nakşibendî geçmiştir.

Muhammed Murad b. Abdülhalim Nakşibendî (ö. 1264/1848) Murad Molla Tekkesi'nin yakınına Mesnevîhâne Tekkesi'ni yaptırmış, bu binanın 1260 (1845) senesindeki açılış merasiminde devrin padişahı Sultan Abdülmecid de hazır bulunmuştur. Mevlânâ'nın *Mesnevî'sine Hulâsatü's-şürûh* adıyla altı ciltlik Türkçe bir şerh yazan Muhammed Murâd'ın diğer eserleri şunlardır: *Divân-ı Eş'âr*, *Vekâyi'nâme*, *Şerh-i Tuhfe-i Lügat-ı Şâhidî*, *Mâ Hazar (Şerh-i Pend-i Attâr)*, *Kavâid-i Fârsiyye*, *Mefâtihu'd-dürriyye Tercümesi*.⁸⁶ Muhammed Murad

.....

84 Tam adı Ali b. Hüseyin el-Kilisî er-Rûmî olan bu zat, Ali b. Hüseyin Manastırî ile aynı kişi olabilir. Manastırî'den hilâfet alan Nâsirüddin Ebû'l-Ulâ Ali b. Süleyman 1155'te (1743) *Vuslatü's-sâlikin* isiminde Türkçe bir eser kaleme almıştır (bk. Süleymaniye Ktp., Nâfiz Paşa, nr. 444, vr. 6^b-38^b). Ebû'l-Ulâ'dan sonra bir silsile şöyle devam etmiştir: Ahmed Payâsî, Muhammed Nakşibendî, Şeyhzâde Abdullah Zağferanboluvî (bk. Muhammed Nakşibendî, *İcâzetnâme [Abdullah Zağferanboluvî'ye]*, vr. 74^b-79^a).

85 Murâd en-Nakşibendî, *Tercüme-i Ahvâl-i Beyzâde Mustafa Efendi*, s. 2-3; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 47. Hâfız Muhammed Hisârî'nin bir diğer halifesi Bosnalı Hüseyin Zukîç'tir (bk. İzeti, *Balkanlar'da Tasavvuf*, s. 147).

86 Hayatı ve eserleri için bk. Cevdet Paşa, *Tezâkir (Tetimme)*, 40), s. 13-17; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 133; Hüseyin Vassâf, *Sefîne*, II, vr. 236-237; Şentürk, "Şeyh Mehmed Murad-ı Nakşibendî", s. 17-41; Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, s. 279-282; Zekiye Güntan, *Muhammed Murâd Nakşibendî ve Hulâsatü's-şürûh Adlı Mesnevî Şerhinden İlk 1001 Beyit*, Konya 2010.

Efendi'den sonra yerine geçen Mehmed Ârif Efendi (ö. 1307/1889) cahilliği ile meşhur olmuştu. 1286'da (1869) Dârülfünun'un açılışında Cemâleddin-i Efgânî'nin yaptığı yarı Türkçe konuşmayı âyet ve hadis zannetmesi, davetliler tarafından kınanmıştı.⁸⁷

Eyüp'teki Murad Buhârî Tekkesi'nde irşat vazifesini XIX. yüzyılın sonlarında başka bir Nakşibendî koluna mensup olan Seyyid Süleyman Belhî (ö. 1294/1877) ve akabinde oğlu Abdülkâdir Belhî (ö. 1923) yürütmüşlerdir.⁸⁸ Süleyman Belhî Kundûzî, Sünnî kaynaklara dayalı olarak Ehlibeyt'e, Hz. Ali'ye ve on iki imama muhabbet beslemeyi izah ettiği *Yenâbü'l-mevedde* isiminde bir eser ile Şîa-İmâmîyye mezhebinin haklılığını ispat için *Gıbtatü'l-emân* isiminde Arapça başka bir eser daha kaleme almıştır.⁸⁹ Oğlu Abdülkâdir Belhî babasından Nakşibendî icâzeti almakla birlikte İstanbul'da Bekir Reşad Efendi vasıtasıyla Melâmîliğe de intisap etmişti. *Esrârü't-tevhîd*, *Künûzü'l-ârifîn*, *Gülşen-i Esrâr* ve *Yenâbü'l-hikem* gibi Farsça manzum eserler kaleme alan Abdülkâdir Belhî'de Nakşibendiyye'den ziyade Melâmîlik neşvesi ön plandaydı.⁹⁰

Murad Buhârî'nin halifelerinden biri olan La'lizâde Abdülbâki (ö. 1159/1746) Nakşibendiyye'nin yanı sıra Melâmîliğe mensup idi. *Menâkıb-ı Melâmîyye-i Bayrâmîyye* isiminde bir eser yazmış, Abdülkerîm el-Cîlî'nin *İnsân-ı Kâmil* ve *Hakikatü'l-yakîn* gibi eserlerini tercüme etmiş ve gençliğinde babasından Dâvûd-i Kayserî'nin *Fusûsü'l-hikem* şerhini okumuştur.⁹¹

Murad Buhârî'nin halifelerinden bir diğeri Hoca Ahmed Tarsûsî'dir. Tarsûsî'den hilâfet alan Hoca Mustafa Buhârî, Ebû Said Muhammed Hâdimî'ye tasavvufî eğitim ve icâzet vermiştir. Konya'nın Hâdim ilçesinde doğan ve İstanbul'da ilim tahsil eden Hâdimî, çok sayıda eser kaleme almış ve 1176'da (1762) Hâdim'de vefat

•••••

87 Hüseyin Vassâf, *Sefîne*, II, 134.

88 Bu Nakşibendî kolu: Abdullah ed-Dihlevî, Mevlevî Sâhib, Seyyid Muhammed Mirzâ, Süleyman Belhî (bk. Hüseyin Vassâf, *Sefîne*, II, 226). Bu silsiledeki Mevlevî Sâhib'in kim olduğu açık değildir. Mevlevî Beşâretullah Sâhib olması muhtemeldir.

89 Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan Sonra*, s. 559.

90 Süleyman Belhî ailesi hakkında bk. Öz, "Afgan Türkistan Muhâcirlerinden Süleyman Belhî Ailesi", s. 157-188.

91 Azamat, "La'lizâde Abdülbâki", s. 90-92.

etmiştir.⁹² Ardından Bursa'da Münzevî Abdullah Nâsırüddin Efendi (ö. 1210/1795) şeyh olmuştur.⁹³ Münzevî Abdullah Efendi mahalle çocuklarına verdiği hediyeler, 1203 (1788) Nemçe Muharebesi'ne masrafı kendine ait olmak üzere bir grup asker göndermesi, Bursa'daki Gökdere üzerine iki köprü inşa ettirmesi ve Bursa Ulucami (Câmi-i Kebîr) kütüphanesini kurması sebebiyle halk arasında tanınıp sevilmiştir.⁹⁴ Münzevî Abdullah Efendi'den hilâfet alan Ömer Rızâî Dârendevî (ö. 1240/1824) İstanbul Eyüp'te İzzet Paşa'nın yaptırdığı Vezir Tekkesi'nde postnişin olmuştur. Kabakçı İsyanı'nda yeniçerilerin zulmünden kaçan Kadı Abdurrahman Paşa bu tekkeye sığınmış, Dârendevî de onu tekkede saklamıştır. Bunun üzerine Şeyh Dârendevî bir gün hapiste tutulmuş ve tekkesi 300 yeniçeri tarafından yağmalanmıştır. Bu olaydan sonra inzivayı tercih eden Dârendevî iki defa Hicaz'a gitmiş ve son seferinde 1240'ta (1824) orada vefat etmiştir.⁹⁵

Murad Buhârî'nin Şam'daki tekkede postnişin olarak bıraktığı oğlu Muhammed Bahâeddin el-Murâdî'nin bazı halifeleri de Anadolu'da etkin olmuştur. Bunlardan biri olan Kösec Ahmed Trabzonî (ö. 1191/1777) Konya'da vefat etmeden önce *Silsiletü'l-Hâcegân fî âdâbi ubûdiyyeti'l-a'yân*,⁹⁶ *Tuhfetü'l-ahbâb fi's-sülûk ilâ tarîkı'l-ashâb*,⁹⁷ *et-Tuhfetü'l-behiyye fî tarîkı'l-Mevleviyye*,⁹⁸ *Âdâbü'l-ubûdiyye fi's-süne-ni'l-Muhammediyye li's-sâlikîne't-tarîkı'l-Halvetiyye*⁹⁹ gibi Arapça eserler kaleme almış, Nakşibendiyye'nin yanı sıra Halvetiyye ve Mevleviyye'ye de intisabı olmuştur.¹⁰⁰

•••••

92 Yayla, "Hâdimî, Ebû Saîd", s. 24-26. Bu maddede yanlışlıkla Ebû Saîd Hâdimî'ye nispet edilen *Hidâyetü't-tâlibîn* isimli eser aslında Hindistanlı Abdullah ed-Dihlevî'nin halifelerinden Ebû Saîd Fârûkî'nin (ö. 1250/1835) eseridir.

93 Silsile için bk. Anonim, *Menâkıb-ı Ömer Rızâî Dârendevî*, vr. 1^b-2^b.

94 Mehmed Şemseddin, *Yâdigâr-ı Şemsî*, s. 525-533.

95 Anonim, *Menâkıb-ı Ömer Rızâî Dârendevî*, vr. 21^a-22^a.

96 Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, nr. 352.

97 Süleymaniye Ktp., Âşir Efendi, nr. 422.

98 Süleymaniye Ktp., Serez, nr. 1522.

99 Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1425.

100 Muslu, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, s. 240-241; Şimşek, *Osmanlı'da Müceddidilik*, s. 152-154.

Muhammed Bahâeddin el-Murâdî'nin oğlu ve halifesi Ali el-Murâdî (ö. 1184/1770) Şam'da birçok âlim ve sūfiden istifade etmiş, babasıyla birlikte zaman zaman Anadolu'da seyahatler yapmıştır. Ali el-Murâdî'nin yetiştirdiği önemli bazı şahıslar şunlardır: Turhallı Mustafa Efendi (Turhal Şeyhi), Şeyhülislâm Yahyâ Efendi, Şehid Ali Paşa.

Bunlardan Turhallı Mustafa Efendi (ö. 1208/1794) Tokat'ın Turhal ilçesinde yaşamış, bir ara Şam'a gidip Ali el-Murâdî'ye mürit olmuş, hilâfet alarak tekrar Turhal'a dönmüş ve orada vefat etmiştir. Yanında başka kabirlerin de bulunduğu Turhal'daki mezarı, halk arasında Kesikbaş Türbesi diye anılmaktadır. *Mürşidü's-sâlikîn*, *Mektûb*, *Hadîs-i Erbaîn Şerhi*, *Risâle fî beyâni fazileti kelimetü't-tevhîd ve'l-ismi'l-celâl* gibi eserleri vardır.¹⁰¹

Turhallı Mustafa Efendi'nin en meşhur halifesi Mar'aşîzâde Ahmed Kuddûsî'dir (ö. 1265/1849). Niğde'nin Bor ilçesinde doğan Ahmed Kuddûsî, Hicaz'a gidip bir süre kaldıktan sonra tekrar Anadolu'ya dönmüş, Kayseri, İstanbul ve Şumnu gibi şehirlerde bulunmuş, 1807 ve 1810 yıllarındaki Osmanlı-Rus savaşına katılmıştır. Savaştan sonra tekrar Hicaz'a gidip on yedi sene o bölgede kalan Kuddûsî, sonra Bor'a dönmüş ve ömrünün son kısmını burada geçirmiştir. Nakşibendiyye'nin yanı sıra Üveysti yolla Abdülkâdir-i Geylânî'ye de mürit olan Kuddûsî'nin *Hazînetü'l-esrâr ve ganîmetü'l-ibrâr*, *Dîvân-ı Kuddûsî* ve *Pendnâme-i Kuddûsî* gibi Türkçe eserleri vardır, kendisinde Kâdirî meşrebi galiptir.

Turhallı Mustafa Efendi'nin Kuddûsî dışındaki bir müridi de Gül Baba veya Hicâbî Baba diye anılan Hicâbî Abdülbâki Efendi'dir (ö. 1231/1816). Amasya'da halkı irşat eden bu zatın kabri Hicâbî Baba Camii avlusundadır. Birçok eser kaleme aldığı söylenir.¹⁰² Turhallı Mustafa Efendi'nin son halifesi ise Çorum'da halkı irşat etmiş olan Pembe Ömer lakaplı Şeyh Mehmed Baba'dır.¹⁰³

•••••

101 Yıldız, *Turhallı Mustafa Efendi*, s. 49-52. Turhallı Mustafa Efendi'nin eserleri için bk. Süleymaniye Ktp., Yahya Tevfik, nr. 190, vr. 71^a-79^a; Millet Ktp., Ali Emîrî, Şer'îyye, nr. 1312. *er-Reşehâtü'l-lâhûtiyye* veya *Risâle-i Lâhûtiyye* diye anılan eser, *Mürşidü's-sâlikîn*'in Arapça versiyonudur.

102 Yıldız, *Turhallı Mustafa Efendi*, s. 42-46.

103 Yıldız, *Turhallı Mustafa Efendi*, s. 31-47.

Cûryânîler

Murad Buhârî ve takipçileri olan Murâdîler'den başka, Nakşibendî-Müceddidîliğin Anadolu'da yayılmasına katkı sağlayan diğer önemli bir grup da Cûryânîler'dir. Bunlar, İmâm-ı Rabbânî'nin oğlu Muhammed Ma'sûm Sirhindî'nin Mekke'de ikamet eden halifesi Yekdest Ahmed Cûryânî'nin (ö. 1119/1707) Anadolu'daki halifeleri ve takipçileridir. Cûryânî'nin Anadolu'daki önde gelen mürit ve halifelerinden bazıları şunlardır: Kırımî (Tatar) Ahmed Efendi (ö. 1156/1743), Kımıl Muhammed Bey (ö. 1132/1719), Cârullah Veliyyüddin (Ebû Abdullah Veliyyüddin b. Mustafa, ö. 1151/1738), Kahraman Ağa, Ziyâüddin Muhammed (ö. 1149/1736), Yekçeşm Murtazâ (ö. 1160/1747), Akovalızâde Ahmed Hâtem (ö. 1168/1755). Ancak Nakşibendiyye'nin Ahmed Cûryânî kolunun Anadolu'da yayılmasında daha fazla etkin olan kişiler, Ebû Abdullah Muhammed Semerkandî ve Mehmed Emin Tokadî'dir.

Ebû Abdullah Muhammed Semerkandî, aslen Semerkantlı olup Mekke'de Yekdest Ahmed Efendi'den hilâfet almış ve İstanbul'a gelip Üsküdar Şemsipaşa'da şeyhlik yapmıştır. *Muhtasarü'l-velâye* isminde Farsça tasavvufî bir eseri¹⁰⁴ olan Muhammed Semerkandî 1116'da (1704) vefat etmiştir.¹⁰⁵ Halifelerinden biri Arapzâde Muhammed İlmî Edirnevî'dir. Arapzâde, Edirne'de halkı irşatla meşgul olmuş ve 1130'da (1718) orada vefat etmiştir. *Mîzânü't-tarîk* isminde küçük bir eseri vardır.¹⁰⁶

Arapzâde'nin halifesi, Neccârzâde Mustafa Rızâ Efendi'dir. Neccârzâde İstanbul'da önce medrese eğitimi almış, ardından Mustafa Fenâî Efendi'nin yanında tasavvufî eğitime başlamış ve Celvetiyye tarikatından icâzet almıştır. Beşiktaş Mevlevîhânesi şeyhi Muhsin Memiş Efendi'den *Mesnevî* okumuş, Osmanlı-Rus savaşına katılmıştır. Kitap istinsahı ile maişetini temin eden Neccârzâde, Edirne'de bulunduğu sırada Arapzâde'ye intisap ile Nakşibendiyye-Müceddidiyye yoluna da girmiş ve icâzet almıştır. İstanbul Beşiktaş'taki tekkesinde halkı irşatla meşgul olmuş, bir ara hacca gidip tekrar İstanbul'a dönmüş ve 1159'da (1746) vefat etmiştir. Kabri, Beşiktaş'taki tekkesinin

••••••••••

104 Millet Ktp., Ali Emîrî, Fârsî, nr. 962, vr. 11^b-92^a; İstanbul Üniversitesi Ktp., FY, nr. 69.

105 Hüseyin Vassâf, *Seftne*, II, 48.

106 Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud, nr. 6542, vr. 11^b-17^b.

hazîresindedir. Türkçe kaleme aldığı *Dîvân*'ı, "Tuhfetü'l-irşâd", "Vâridât-ı Gaybiyye", "Zuhûrât-ı Mekkiyye" ve "Hâtimetü'l-vâridât" gibi bölümlerden oluşur.¹⁰⁷ Bu bölümleri ayrı eserler olarak kabul etmek de mümkündür. Ayrıca Ebû Abdullah Muhammed Semerkandî'nin *Muhtasarü'l-velâye* isimli eserini Farsça'dan Türkçe'ye tercüme etmiş ve bu tercüme yayımlanmıştır.¹⁰⁸ Neccârzâde Mustafa Rızâ'nın hayatı hakkında müridi Urfalı Ömer Nüzhet Efendi tarafından *Menkıbe-i evliyâiyye fî ahvâli'r-Rızâiyye* isminde Türkçe bir eser kaleme alınmıştır.¹⁰⁹

Neccârzâde'nin oğlu Muhammed Sıddık Efendi Beşiktaş'ta babasının tekkesinde şeyhlik yapmış, bir ara geçici bir dönem Aziz Mahmud Hüdâyî Tekkesi'nde de postnişin olmuştur. 1208'de (1794) vefat eden Muhammed Sıddık Efendi'nin *Şerh-i Esfâr-ı Erbaa* isminde bir eseri vardır. Müritlerinden Ömer Fâik Efendi tarafından sohbetlerinde tutulan bazı notlar *Makâlât-ı Sıddikiyye* adıyla derlenmiş ve yayımlanmıştır.¹¹⁰ Neccârzâde'nin yetiştirdiği bir halifesi de Muhammed Âgâh Ağâ'dır (ö. 1184/1770).

Mehmed Emin Tokadî, Yekdest Ahmed Cûryânî'nin önde gelen müritlerindedir. 1075'te (1664) Tokat'ta doğan Mehmed Emin Tokadî, İstanbul'da dinî ilimler ve güzel yazı (hat) tahsil etti. Bazı devlet görevlerinde bulunan Tokadî, Edirne'de görevli olduğu dönemde hacca gitmeye niyet edince, oradaki Kâdirî şeyhi Kasapzâde Mehmed Efendi, Tokadî'nin Mekke'deki Yekdest Ahmed Cûryânî'ye

•••••

107 Bu divan İstanbul'da 1262'de (1846) neşredilmiştir. Ayrıca Tülin Danacı ve Mehmet Özdemir tarafından ayrı ayrı iki defa yüksek lisans tezi olarak hazırlanıp yeni harflere çevrilmiştir.

108 *Tercüme-i Muhtasarü'l-velâye*, İstanbul 1273/1857. Eser Ayşe Serra Kesikbaş tarafından Marmara Üniversitesi'nde yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır. Neccârzâde'nin hayatı ve eserleri için bk. Şeyhî, *Vekâyiü'l-fuzalâ*, II, 413; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, II, 187-188; Hüseyin Vassâf, *Sefîne*, II, 78-84; Muslu, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, s. 269-272; Şimşek, *Osmanlı'da Müceddidilik*, s. 159-163.

109 İstanbul 1273/1857. *Tercüme-i Muhtasarü'l-velâye* ile aynı cilt içinde, s. 64-131.

110 *Şerh-i Esfâr-ı Erbaa*, Seyyid Şerif Cürçânî'nin *et-Ta'rifât* isimli eserinde zikredilen dört sefer hali (yolculuk) hakkındadır. İstanbul'da 1273'te, *Tercüme-i Muhtasarü'l-velâye* ile aynı cilt içinde (s. 138-143) yayımlanmıştır. *Makâlât-ı Sıddikiyye* de aynı mecmua içinde (s. 144-178) yayımlanmıştır.

selâm götürmesini ve ona talebe olmasını tavsiye etti. Mekke’de Cûryânî’ye mürit olan Tokadî üç sene onun yanında kaldı ve tasavvufî eğitim aldı. Sonra İstanbul’a döndü. Burada hem ders verdi hem de Halvetî şeyhlerinden İsâ Mahvî Efendi ile Nûreddin Sünbülî’nin sohbetlerine katıldı. Bir ara mûsiki dersleri de aldı. 1122’de (1710) resmî görev gereği Medine’ye gitti. O dönemde vefat etmiş olan Yekdest Ahmed Cûryânî’nin Medine’deki halifesi Abdürrahim Buhârî’ye emanet olarak bıraktığı Nakşibendî-Müceddidî hilâfetnâmesini aldı. Mekke’de Ahmed en-Nahlî’den hem hadis hem de tasavvuf sahasında (Nakşibendî-Kâsânî, Şâzelî, Şettârî) icâzet aldı. İstanbul’a döndükten sonra tasavvufî irşat görevini uzun süre bir tekkeye sahip olmadan sürdürdü. Ayvansaray’daki Emîr Buhârî Tekkesi şeyhi ve Tokadî’nin pîrdaşı Kırmılı Ahmed Efendi’nin vefatıyla boşalan bu tekkeye şeyh olarak tayin edilmek istenince, tekkede ikamet etmemek şartıyla kabul etti. Yaklaşık iki yıl sonra, 1158’de (1745) vefat eden Mehmed Emin Tokadî İstanbul Zeyrek’te (Unkapanı) defnedildi.¹¹¹

Tokadî tekke geleneklerinden uzak durmayı ve kendini gizlemeyi tercih ederdi. Bir defasında müritleri tarafından tekkesindeki bir mevlit meclisine katılması ve posta oturup dua etmesi istenince, “Meclise gelirim ama posta oturmam” demiş, mescitte cemaat arasına karışıp namaz kılmış, bu arada yanında oturan kişi, “Efendim! Bu tekkenin şeyhi Tokathlı Emin Efendi bugün geldi mi? Zira geleceklelerini duydum. Evliyâullahtan imişler” diye sorunca, Tokadî o adama, “İşittiğiniz gibi değildir, değersiz adamın biridir, eğer gelirse size ben göstereyim” cevabını vermiştir. Mevlit bitince oradaki bir âlime dua etmesini söylemiş, kendisi de sessizce kalkıp evine gitmiştir.

Mehmed Emin Tokadî çok sayıda telif ve tercüme eser kaleme almıştır. Genelde Türkçe ve küçük hacimde olan telif eserlerinden bazıları şunlardır: *İrşâdü’s-sâlikîn*, *Tuhfetü’t-tullâb li-hidâyeti’l-ahbâb*, *Mesnevî li-muharririhî’l-hakîr der na’t-i Resûl*, *Risâle ft hakkı sülûki’t-tarikati’n-Nakşibendiyye*, *Etvârü’l-insân*, *Risâle-i Rûhiyye*, *Sıyânet-i Dervîşân der Bahs-i Deverân-ı Sûfiyân*, *Şerh-i Beyt-i Mesnevî*, *Şerh-i Kelimât-ı Hâcegân*, *Telkîn-i Tevhîd-i Kalbî*, *Sualât ve Cevâbât*, *Kasîde-i*

•••••

111 Hayatı için bk. Hasîb Üsküdarî, *Menâkıb-ı Şeyh Mehmed Emîn Tokadî*; İmâm-ı Rabbânî, *Mektûbât Tercümesi*, I, 19-23; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 36-37; Hüseyin Vassâf, *Sefîne*, II, 36-44; Şimşek, “Mehmed Emin Tokadî”, s. 467-468; a.mlf., *Mehmed Emîn-i Tokadî*.

Silsilenâme-i Tarikat-ı Nakşibendiyye, Gazel ve Tahmisler, Vasiyetnâme. Bu eserlerden *Sıyânet-i Dervişân der Bahs-i Deverân-ı Süfiyân*, bazı sûfilerin cehrî zikir esnasında ayakta ve dönerek icra ettikleri devran uygulamasını savunmak gayesiyle kaleme alınmıştır. Oysa Hindistan'daki Nakşibendiyye-Müceddidiyye mensuplarının yüksek sesle icra edilen cehrî zikre ve devrana genelde uzak durdukları bilinmektedir. Öte yandan klasik Nakşibendî geleneğinde çoğunlukla mûsiki ve semâa da ilgi gösterilmemiş iken, Mehmed Emin Tokadî'nin iyi bir mûsiki eğitimi almış olması ve başka tarikatlara da intisabının bulunması, kendisinin klasik çizgiden uzak bir Nakşibendî mensubu olduğunu göstermektedir.

Mehmed Emin Tokadî'nin yetiştirdiği müritler içinde en önemlisi Müstakimzâde Süleyman Sa'deddin'dir (ö. 1202/1788). Çok yönlü bir âlim ve mutasavvıf olan Müstakimzâde farklı sahalarda çok sayıda telif ve tercüme eser kaleme almıştır. Tasavvufî eserlerinden bazıları şunlardır: *Şeriatü't-tarîka, el-Akîdetü's-süfiyye, Risâle-i Tâc, Risâle-i Tarikat-ı Nakşibendiyye, Nusret-i Mübtedî, Şerh-i Ebyât-ı Pîr-i Herât, Makûlât-ı Devriyye, Sürûrü't-tâlibîn Tercümesi, el-Ukûdü'l-lü'lüviyye fî tarîkı's-sâdâti'l-Mevleviyye Tercüme ve Şerhi* (Abdülganî en-Nâblusî'den), *Risâle-i Melâmiyye-i Bayrâmiyye, Tercüme-i Mektûbât-ı İmâm-ı Rabbânî, Tercüme-i Mektûbât-ı Muhammed Ma'sûm, Tercüme-i Hasenâtü'l-Haremeyn*.¹¹² Bu eserlerden özellikle *Mektûbât* tercümeleri, Nakşibendî-Müceddidî düşünce yapısının Anadolu'ya taşınması ve burada tanınmasına katkı sağlamış olmalıdır. Ancak Müstakimzâde'nin tercümelerindeki dilin ağıdalı ve ağır oluşu sebebiyle, bu katkının sınırlı kaldığı tahmin edilebilir. Müstakimzâde'nin *Mektûbât* tercümeleri, kendisinin vefatından yetmiş beş yıl sonra yayımlanmıştır (İstanbul 1277/1860). La'lîzâde Abdülbâki Efendi'ye de intisabı olan ve kaleme aldığı *Risâle-i Melâmiyye-i Bayrâmiyye* ile İstanbul'daki Melâmîler'in tarihinin aydınlatılmasına katkı sağlayan Müstakimzâde, vefat edince şeyhi Mehmed Emin Tokadî'nin yanına defnedilmiştir.

Anadolu'daki Nakşibendiyye'nin Cûryânî koluna mensup mutasavvıflardan biri de Muhammed Sâdık Erzincânî'dir (ö. 1209/1794). 1136'da Erzincan'da doğdu. Bir süre Erzurum'da ikamet ettiği için Erzurûmî nispesiyle de anılır. Dinî ilimleri tahsil ettikten sonra Şam'a gitti, orada ikamet eden ve Yekdest Ahmed Cûryânî'nin halifelerinden

•••••

112 Şimşek, *Osmanlı'da Müceddidilik*, s. 215-222.

olan Süleyman Kürdî'ye mürit oldu. Sekiz sene şeyhinin yanında tasavvufî eğitime devam etti. Şeyhi Süleyman Kürdî'nin vefatı üzerine Erzurum'a geldi. O dönemde Bitlis'te yaşayan Şeyh Hacı Mahmud b. Abdülgafûr Erzurum'a gelerek Muhammed Sâdık'ı müritliğe kabul etti. Bazı kaynaklarda tasavvufî eğitimini bu zatın yanında tamamladığı kaydedilmişse de silsilelerde Süleyman Kürdî'nin halifesi olarak görülür. Üsküdar Alaca Minare Tekkesi'nde şeyh olan Muhammed Sâdık Erzincânî 1209'da (1794) vefat edince tekkesinde defnedildi. *Terbiyenâme*, *Risâle-i Mergûbe*, *Ma'rifetü'n-nefs* ve *Risâle-i Mahbûb* gibi Türkçe tasavvufî eserler kaleme alan Erzincânî, zikir esnasında arı uğultusunu andıran bir ses çıktığı için "zikir-i zembûrî" adı verilen bir tür zikri ilk defa uygulayan kişi (müctehid-i zikir-i zembûrî) olarak kabul edilmiş, kendisinden sonra bu kola Nakşibendiyye-i Zembûriyye adı verilmiştir.¹¹³

Erzincânî'den sonra bu kol sırasıyla şöyle devam etmiştir: İbrâhim Hamdi İspartavî (ö. 1243/1827), Muhammed Emin Kırkağaçî, Muhammed Haydar Bergamavî. Bu son zat, *Teselsül-i Tarikat-ı Hâcegân-ı Nakşibendiyye-i Zembûriyye* isminde bir eser kaleme almıştır.¹¹⁴ Tekkede ise İbrâhim Hamdi İspartavî'den sonra yerine oğlu Şeyh el-Hâc Rızâ Efendi (ö. 1279/1862) postnişin olmuştur. Rızâ Efendi'nin vefatından sonra tekkede şeyhlik görevi, Nakşibendiyye'nin Hâlidîyye kolundan ve Mevlânâ Hâlid'in halifelerinden Abdülfettâh Akırî el-Bağdâdî'ye geçmiştir.¹¹⁵

Diğer Nakşibendîler

Bu bölüme kadar ele alınan sınıflandırmalara girmeyen farklı kollara mensup Nakşibendî mensupları da vardır. Bunların önde gelenleri şunlardır:

••••••••

113 Eserlerinden bazıları Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi'nde (Yazmalar, nr. 118 ve 317) kayıtlıdır. Hayatı ve eserleri hakkında bir yüksek lisans tezi yapılmıştır (Gül, *Muhammed Sâdık Erzincânî*).

114 Bergamavî, *Teselsül*. Muhammed Sâdık Erzincânî hakkında ayrıca bk. Şeyhî, *Vekâyiul-fuzalâ*, III, 741; Hüseyin Vassâf, *Sefîne*, II, 143-146; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 107; Muslu, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, s. 290-292; Alptekin, "Nakşibendî Tarikatinde Zikir", s. 206.

115 Hüseyin Vassâf, *Sefîne*, II, 146-147.

1. Ahmed İlahî: Aslen Buharalı olduğu ve Sadreddin Konevî'nin neslinden geldiği söylenen Ahmed İlahî birçok ülkeyi dolaşıp muhtelif şeyhlerden istifade etmiş, Halvetiyye, Melâmiyye, Kübreviyye ve Nakşibendiyye tarikatlarına intisap etmiş, sonra Anadolu'ya gelerek Fâtih döneminde Edremit'te irşada başlamıştır. Bir ara İstanbul'da Ayasofya Camii'nde vaaz eden Ahmed İlahî, bir vaazının öncesinde kendisine ârif bir zatın (Hızır olduğu kabul edilir) sorduğu sorulara vahdet-i vücûd zâviyesinden başarıyla cevaplar verince şöhreti daha da artmıştır. Fâtih Sultan Mehmed'in ricası üzerine Edremit'te Sadreddin Konevî'nin *Miftâhu'l-gayb* adlı eserini şerheden Ahmed İlahî daha sonra Bursa'ya gelip yerleşmiş ve Yoğurtlu Baba Tekkesi'nde irşada devam etmiştir. Neslinden gelen şeyhler İlahîzâdeler diye meşhur olmuştur.¹¹⁶

2. Baba Ni'metullah Nahcivânî: Nahcivan'da doğup Tebriz'de tahsil gören ve tasavvufî eğitim alan Baba Ni'metullah b. Mahmud Nahcivânî de bir Nakşibendî şeyhidir. Yeni bulunan yazma bir *Silsilenâme*'de Derviş Ahî Hüsrevşâhî'nin müritleri arasında Mevlânâ Bâbâ-i Nahcivânî isminde bir şahıs bulunmaktadır ki muhtemelen Baba Ni'metullah Nahcivânî'dir. Bu kaynağa göre, onun silsilesi Bahâeddin Nakşibend'e şöyle bağlanır: Bahâeddin Nakşibend, Alâeddin Attâr, Nizâmeddin Hâmûş, Sa'deddîn Kâşgarî, Alâeddin Âbîzî, Sun'ullah Kûzekünânî, Derviş Ahî Hüsrevşâhî, Mevlânâ Bâbâ-i Nahcivânî.¹¹⁷ Anadolu'ya göç eden Nahcivânî 905 (1499-1500) senesinde Konya Akşehir'e yerleşmiş, uzun yıllar ilim ve irşat ile meşgul olup 920 (1514) senesinde vefat etmiştir.¹¹⁸ Eserlerinden bazıları şunlardır: 1. *el-Fevâtihu'l-ilâhiyye ve'l-mefâtihu'l-gaybiyye*: Arapça tasavvufî

.....

116 Ahmed İlahî ve nesli için bk. Atâf, *Hadâiku'l-hakâik*, s. 360; Baldırzâde, *Ravza-i Evliyâ*, s. 106-107; Mehmed Şemseddin, *Bursa Dergâhları*, s. 598-600; Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, I, 192-193; Le Gall, *The Ottoman Naqshbandiyya*, s. 202-204. Ahmed İlahî'nin *Kenzü'l-esrâr* adlı eserinin müstensihî bir ilâve yaparak İlahî'nin hayatı hakkında önemli bilgiler kaydetmiştir (bk. Ahmed İlahî, *Kenzü'l-esrâr*, vr. 18^a-25^a).

117 Şeyhim, *Silsilenâme*, vr. 24^a-24^b.

118 Nahcivânî, *el-Fevâtihu'l-ilâhiyye*, ikinci cildin sonuna sayfa numarası vermeden nâşirin eklediği "tercüme-i hâl-i müfessir"den naklen. Bazı kaynaklarda vefat tarihi hicrî 902 olarak kayıtlıdır (bk. Terbiyet, *Dânişmendân-ı Âzerbâyçân*, s. 61; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 40; Le Gall, *The Ottoman Naqshbandiyya*, s. 17).

bir tefsir olup hiçbir tefsire müracaat etmeden yazıldığı söylenir. İki cilt halinde yayımlanmıştır (İstanbul 1325/1907). 2. *Şerh-i Gülşen-i Râz*: Şebüsterî'nin *Gülşen-i Râz*'ının Farsça şerhidir.¹¹⁹ 3. *Risâle*: İsmi kaydedilmemişse de varlık konusunu vahdet-i vücûd zâviyesinden ele alan Arapça bir eser olup Bursalı Mehmed Tâhir tarafından *Risâletü'l-vücûd* diye adlandırılmıştır.¹²⁰

Bunlara ek olarak İstanbul'daki Özbekler Tekkesi adıyla bilinen birkaç tekkenin şeyhleri de Nakşibendiyye'ye mensup olmuştur. Silsileleri bilinmeyen bu şahısların Orta Asya'daki Kâsâniyye kolundan olmaları muhtemeldir. Siirt'in Tillo ilçesinde medfun olan ve *Ma'rifetnâme* başta olmak üzere çok sayıda eser kaleme alan İbrâhim Hakkı Erzurûmî (ö. 1194/1780), İsmâil Fakîrullah isminde Üveysî bir şeyhten hilâfet almışsa da eserlerinde Nakşibendî meşrebi ön planda görülmektedir.¹²¹

Bir başka Üveysî Nakşibendî mensubu, Kayserili Külâhçizâde Mustafa Efendi'dir. Bu zat, Kayserili Mehmed Said Efendi'ye hilâfet vermiştir. Mehmed Said Efendi, II. Mahmud döneminde Bektaşî tekelerinin kapatıldığı zaman Hacı Bektaş ilçesindeki Bektaşî Dergâhı'na şeyh olarak tayin edilmiştir. Halifesi, *Miftâhu'l-kulûb* isimli Türkçe eseriyle meşhur olan Muhammed Nûri Şemseddin (ö. 1280/1864) olup İstanbul Beşiktaş'taki Yahyâ Efendi Tekkesi'nde medfundur.¹²² Onun yerine de Hasan Hayri Efendi (ö. 1920) postnişin olmuştur.

Nakşibendiyye-Müceddidiyye'nin Anadolu'ya gelip yayılmasını temin eden bir başka şahıs da Abdullah ed-Dihlevî'nin halifelerinden olup Mekke'de ikamet ederek Anadolu'ya halifeler gönderen Muhammed Cân Nakşibendî'dir (ö. 1266/1850).¹²³ Mekke'de vefat edince türbesine asılmak üzere bir avizeyi İstanbul'dan Âdile Sultan göndermiştir.¹²⁴ Anadolu'ya gönderdiği halifelerinden bazıları şunlardır: İstanbul'da Bâlâ Tekkesi şeyhi Şumnulu Ali Efendi, Ka-

••••••••

119 Süleymaniye Ktp., Lala İsmâil, nr. 168, vr. 2^a-246^b; Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz in Berlin, MS Orient. Oct. 2308; bk. Eilers – Heinz, *Verzeichnis*, s. 97. Ayrıca bk. Münzevî, *Fihrist*, II, 1250-1251.

120 Nuruosmaniye Ktp., nr. 2386, vr. 1^a-78^a; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 41.

121 Çağrıncı, "İbrâhim Hakkı Erzurûmî", s. 305-311.

122 Hüseyin Vassâf, *Sefîne*, II, 67-69.

123 Hayatı hakkında en geniş kaynak şudur: Dehbîdî, *Nesemâtü'l-kuds*.

124 Hüseyin Vassâf, *Sefîne*, II, 161.

zasker Mustafa İzzet Efendi (ö. 1293/1876),¹²⁵ Kilisli Abdullah Ser-
mest Tazebay (ö. 1298/1882),¹²⁶ Ödemişli Hacı Halil Hilmi Efendi
(ö. 1285/1868),¹²⁷ Abdullah Ferdî (ö. 1274/1857),¹²⁸ Bursa Emîr
Sultan Dergâhı şeyhi Hacı Emin Efendi (ö. 1314/1896),¹²⁹ Abdullah
Ma'rûf Kırîmî,¹³⁰ Ali Rızâ b. Şeyh Mustafa Selânîkî (ö. 1294/1877),¹³¹
Abdülvâhid Efgânî (Yozgat Şeyhi, ö. 1300/1883).¹³²

Abdullah ed-Dihlevî silsilesi ile Anadolu'ya ulaşan diğer önemli
şahıslar şunlardır: Ahmed Hüsâmeddin Dağstânî Rukkâlî (ö. 1925),¹³³
Selâhaddin Sâkıb b. Sirâceddin (ö. 1910),¹³⁴ Muhammed b. Veliy-
üddin el-Hıfzî,¹³⁵ İsmail Çetin (ö. 2011).¹³⁶

•••••

125 İnal, *Hoş Sadâ*, s. 225-228.

126 Azamat, "Kilisli Abdullah Serмест", s. 18.

127 Bu zatın müritlerinden Nazillili Muhammed Hakkî'nın (ö. 1315/1897) bazı
eserleri vardır. *Hazînetü'l-esrâr*'ı Türkçe'ye tercüme ve neşredilmiştir (*Sırlar
Hazinesi*, trc. Celal Yıldırım, İstanbul 1990).

128 Bu zat önce Muhammed Cân'a, sonra Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî'ye (veya
onun halifelerinden Abdülvehhâb Sûsî'ye) intisap ettiği için Hâlidîyye'den
sayılması da mümkündür. *Semerât-ı Silsile-i Hâlidîyye: Tercüme-i Hadîkatü'n-
nedîyye* isminde bir eseri vardır.

129 Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, s. 320-322.

130 Belgrâdî, *Risâle-i Ma'rûf*.

131 Harîrîzâde, *Tibyân*, III, vr. 139^a.

132 Bu zat, Çankırlı Kavukçuzâde Ahmed Hamdi (Vahyî) Efendi'ye (ö. 1310/
1892) hilâfet vermiştir. Ahmed Hamdi Efendi'nin halifesi de Kastamonulu
Muhammed Evliyâ'dır (ö. 1902) (bk. Oğuz, *Ârifler Silsilesi*, IV, 209-210, 524).

133 Hüseyin Vassâf, *Sefîne*, II, 136; Alptekin, "Ahmed Hüsâmeddin", s. 90-92.
Hüsâmettin Cindoruk'un dedesi olan bu zatın çok sayıda Türkçe eseri vardır.

134 Süleyman Hilmi Tunahan'ın şeyhidir. Kabri Kırgızistan'ın Oş şehrinde dir.
Hayatı ve eserleri için bk. Tosun, *Türkistan Dervişlerinden Yâdigâr*, s. 104-108.

135 Veliyyüddinzâde Hıfzî Efendi olarak da anılır. Silsilesi: Abdullah ed-Dih-
levî, Ebû Saîd Fârûkî, Ahmed Said Fârûkî, Abdürreşîd Fârûkî el-Medenî
(ö. 1287/1870), Muhammed b. Veliyyüddin el-Hıfzî. *Hidâyetü't-tâlibîn Ter-
cümesi* (İstanbul 1299/1882), *el-Envârü'l-mültemia tercümetü'l-Enhârî'l-erbaa*
(Millet Ktp., Ali Emîrî Efendi, Arapça, nr. 1041, vr. 11^a-32^b) gibi eserleri vardır.
Hayatı hakkında bilinenler azdır; bk. Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 184.

136 Silsilesi: Abdullah ed-Dihlevî, Ebû Said Fârûkî, Ahmed Said Fârûkî, Dost
Muhammed Kandehârî, Muhammed Osman Dâmânî, Muhammed Sirâced-
din, Muhammed Fazl Ali Kureşî, Abdülğafûr Abbâsî, Abdülhak Abbâsî,
Muhammed Sadaka, Muhammed Mâsum Diyarbekrî, İsmail Çetin.

Bir diğer Nakşibendî Müceddidî kolu, Bursa'da faaliyet gösteren Kerküklü Mehmed Emin Efendi (ö. 1228/1813) vasıtasıyla devam etmiştir. Bu zatın halifelerinden biri İstanbul'da irşat vazifesini yürüten Ali Behcet Konevî'dir (ö. 1238/1822).¹³⁷ Mevlevîliğe de intisabı olan Ali Behcet Konevî'nin *Risâle-i Ubeydiyye-i Nakşibendiyye* isimli Türkçe eseri neşredilmiştir (İstanbul 1260).¹³⁸ Mehmed Emin Efendi'nin bir diğer halifesi Bursa'da Gazzîzâde Tekkesi şeyhi Bursalı Gazzîzâde Abdülatif Efendi'dir (ö. 1247/1832). Halvetiyye tarikatına da intisabı olan Gazzîzâde'nin *Mergûbü's-sâlikîn* isimli Türkçe eseri yeni harflere çevrilerek yayımlanmıştır.¹³⁹

Melâmîliğin üçüncü devresinin pîri sayılan Muhammed Nûrî'l-Arabî (ö. 1305/1888) Halvetî-Şâbânî ve Ekberî intisaplarının yanı sıra, Nakşibendiyye'ye de bağlanmıştır. Üsküp'te Nakşibendî şeyhi Kazanlı Abdülhâlik Efendi'ye intisap etmiş, onun halifesi Trabzonlu Mustafa Efendi'den icâzet almıştır. Osmanlıca çok sayıda eseri vardır. Bunlardan biri *er-Risâletü'l-İsmâiliyye fî beyâni sülûki'n-Nakşibendiyye* adını taşır. Vahdet-i vücûd düşüncesinin sıkı bir savunucusudur.¹⁴⁰

Hâlidiler

Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî'nin (ö. 1242/1827) takipçilerine Hâlidîler denir. Hâlid-i Bağdâdî Irak'ta doğmuş, Bağdat'ta müderrislik yapmış, Delhi'ye gidip Abdullah ed-Dihlevî'nin müridi olmuştur. Hilâfet alıp tekrar Bağdat'a dönmüş ve birçok mürit yetiştirmişse de rekabet duygusuna kapılan Iraklı bazı Kâdirî şeyhlerinin eleştirileri üzerine 1823'te Şam'a göç etmiş ve ömrünün geri kalan kısmını orada geçirmiştir. Arapça mektupları Muhammed Esad Sâhibzâde tarafından *Bugyetü'l-vâcid fî mektûbâti Hazret-i Mevlânâ Hâlid* adıyla

•••••

137 Silsilesi: İmâm-ı Rabbânî, Muhammed Ma'sûm, Fazlullah Sirhindî, Mirza Cemil Beg, Abdülgafûr Lâhûrî, Alîmullah Lâhûrî, Hoca Nebîh Efendi, Hoca Mehmed Emin Efendi, Ali Behcet Konevî.

138 Azamat, "Ali Behcet Efendi", s. 382-383.

139 Gazzîzâde, *Nakşibend Yolunun Esasları*.

140 Gölpınarlı, *Melâmîlik ve Melâmîler*, s. 235, 237, 241, 264. Silsilesi: İmâm-ı Rabbânî, Muhammed Ma'sûm, Habîbullah Buhârî, Ahmed Mekkfî, Şeyh Hudâkulu, Molla Muhammed (Ahmed) Âd, Molla İdrîs, Muhammed Niyazkulu Han Türkmânî, Kazanlı Abdülhâlik Efendi, Trabzonlu Mustafa Efendi, Muhammed Nûrî'l-Arabî.

derlenmiş ve yayımlanmıştır (Dımaşk 1334/1916). 1242'de (1827) vefat eden Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî'den sonra onun halifeleriyle devam eden kola Nakşibendiyye'nin Hâlidîyye kolu adı verilmiştir. XIX. yüzyılda Hâlid-i Bağdâdî'nin Anadolu'ya gönderdiği halifeleri vasıtasıyla Nakşibendiyye'nin bu kolu Anadolu'da hızla yayılmıştır. Nitekim Hüseyin Vassâf (ö. 1929) şöyle der:

Bu tarikat-ı aliyyede ihdas olunmuş bidat olmadığından ve mesleklerine lâubalilik girmedığından efkâr-ı umûmiyye-i İslâmiyye'de hakkıyla hüsn-i kabul görmüş ve pek süratle intişar etmiştir. Bu intişarında âmil-i müessir ise ekseriyetle ulemâ-i İslâmiyye'nin rağbetkâr olmasıdır... Anadolu'da, ale'l-husus İstanbul'da Nakşî tarik-ı âlîsi sâlikânı, sâir turuk müntesiplerinden ziyadedir.¹⁴¹

Hâlid-i Bağdâdî'nin halifeleri vasıtasıyla Osmanlı devlet bürokrasisine mensup çok sayıda kişi Nakşibendî-Hâlidîliğe bağlandı. Mekkîzâde Mustafa Âsım ve Mehmed Refik Efendi gibi şeyhülislâmlar ile Said Paşa, Dâvud Paşa, Gürcü Necib Paşa, Nâmık Paşa ve Mûsâ Saffetî Paşa gibi birçok devlet adamının Hâlidîliğe bağlanması Osmanlı devlet bürokrasisinde önceleri kaygıyla karşılanmış ve bir kısım Hâlidî mensupları İstanbul'dan sürgüne gönderilmiştir. Diğer taraftan 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması döneminde Bektaşî tekkeleri de kapatılınca bu tekkelerin birçoğuna devlet tarafından şeriata ve Ehl-i sünnet yoluna bağlılıklarıyla tanınan Nakşibendî-Müceddidî şeyhleri postnişin olarak tayin edilmiştir.¹⁴²

Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî'nin halifeleri içinde tarikatın Anadolu'da yayılmasına katkı sağlayanlar şunlardır:¹⁴³

1. Ahmed el-Ervâdî: Trablusşam'ın Ervâd kasabasında doğan Ahmed b. Süleyman el-Ervâdî dinî ilimleri tahsilden sonra tasavvufa yönelip Halvetiyye, Bedeviyye ve Kâdiriyye'den icâzet aldı. Sonra Şam'da Hâlid-i Bağdâdî'den Nakşibendî icâzeti aldı. İstanbul'a gelip Ayasofya Camii'nde iki yıl hadis okuttu. Bu dönemde Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî'ye Nakşibendiyye'den icâzet verdi. 1275'te (1858) Trablusşam'da vefat etti. Halifesi olan ve İstanbul'da halkı

.....

141 Hüseyin Vassâf, *Sefîne*, II, 17, 20.

142 Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, s. 143-144, 244, 250-253.

143 Uludağ, "Hâlidîyye", s. 296-299; Memiş, *Hâlid-i Bağdâdî*, s. 130-201.

irşat eden Gümüşhânevî'den (ö. 1311/1893) sonra bu kolun en meşhur silsilesi şöyle devam etti: Hasan Hilmi Efendi (ö. 1911), Safranbolulu İsmâil Necâtî Efendi (ö. 1919), Ömer Ziyâeddin Dağstânî (ö. 1920), Tekirdağlı Mustafa Feyzî Efendi (ö. 1926), Serezli Hasib Efendi (ö. 1949), Kazanlı Abdülaziz Bekkine (ö. 1952), Mehmet Zâhit Kotku (ö. 1980).¹⁴⁴

2. Seyyid Tâhâ el-Hakkârî: Gençliğinde medrese ilimleri tahsil eden Tâhâ el-Hakkârî, Bağdat'ta Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî'nin müridi ve sonra halifesi oldu. Hakkârî'nin Şemdinli ilçesi Nehrî (Bağlar) bölgesinde halkı irşatla meşgul oldu. Şimdi birkaç harap evin bulunduğu Bağlar bölgesinde o zamanlar nüfusun 16.000 civarında olduğu söylenir. Tekkesinde ikinci namazlarından sonra hatm-i hâcegân yapılır, ardından İmâm-ı Rabbânî'nin *Mektûbât*'ı okunurdu. 1269'da (1853) vefat eden Tâhâ el-Hakkârî'nin özellikle beş halifesi Nakşibendî-Hâlidîliği Anadolu'da yaymaya devam ettiler. Bu halifeler şunlardır:

2.1. Tâhâ el-Harîrî: 1220'de (1803) Kuzey Irak'taki Harîr kasabasında doğdu. Erbil ve Bağdat medreselerinde medrese eğitimi aldı. Sonra Hakkârî'ye gelip Tâhâ el-Hakkârî'nin müridi ve halifesi oldu. Sakalı seyrek olduğu için Köse Halife diye anılırdı. Şeyhi gibi sohbetlerinde İmâm-ı Rabbânî'nin *Mektûbât*'ını okuyup açıklardı. 1292 (1875) senesinde vefat etti. Kabri Erbil yakınlarındaki Harîr'dedir.¹⁴⁵ Kendisinden sonra halifesi Muhammed Es'ad Erbilî (ö. 1931) postnişin oldu. İstanbul'a gelip irşat hayatına burada devam eden Erbilî'nin *Kenzü'l-irfân*, *Dîvân*, *Mektûbât*, *Risâle-i Es'adiyye*, *Tevhîd Risâlesi Tercümesi* gibi eserleri vardır.¹⁴⁶ Kendisinden sonra irşat görevini halifesi Mahmut Sami Ramazanoğlu (ö. 1984) üstlenmiştir.¹⁴⁷

2.2. Muhammed Küfrevî: Tâhâ el-Hakkârî'nin halifelerinden olan Küfrevî Bitlisli'dir. Kendisinden sonra Alvarlı Efe lakaplı Muhammed Lutfi (ö. 1956) şeyh olmuştur. Erzurum yakınlarındaki Yavi'de imamlık yapan Alvarlı Efe, 1916'da Ruslar'ın Erzurum çevresini işgali akabinde katliama girişen Ermeniler'e karşı altmış kişilik bir

••••••••

144 Gündüz, *Gümüşhânevî Ahmed Ziyâüddîn*; Coşan, "Kotku, Mehmet Zahit", s. 227-228.

145 Yılmaz, *Altın Silsile*, s. 205-208.

146 Yılmaz, "Esad Erbilî", s. 348-349.

147 Dâna, *Sultânü'l-Ârifîn*; Tosun, "Ramazanoğlu, Mahmut Samî", s. 442.

askerî birlik ile mücadele etti. Erzurum işgalden kurtulunca Alvar'a yerleşen Alvarlı Efe 1956'da burada vefat etmiş, şiirleri *Hulâsatü'l-hakâyık* adıyla derlenip neşredilmiştir (İstanbul 1974).

2.3. Seyyid Fehîm Arvâsî: Tâhâ el-Hakkârî'nin halifelerindedir. 1825'te Van'ın Müküs (Bahçesaray) ilçesinin Arvas (Doğanyayla) köyünde dünyaya geldi. Rus işgali döneminde Doğu Bayazıt cephesine gidip büyük muvaffakiyetler gösterdi. 1313 (1895) senesinde Arvas köyünde vefat etti. Yerine geçen Abdülhakim Arvâsî'nin *Râbita-i Şerîfe, er-Riyâzü't-tasavvufiyye* ve başka eserleri vardır.¹⁴⁸

2.4. Sıbgatullah Arvâsî: Tâhâ el-Hakkârî'nin halifelerindedir. Bitlis'in Hizan ilçesinde yaşadığı için Gavs-i Hizanî diye anılır. 1287'de (1870) vefat etmiştir.¹⁴⁹ Kendisinden sonra Abdurrahman Tâgî (ö. 1304/1886) şeyh olmuştur. Tâgî'nin mektupları derlenmiş, Türkçe'ye tercüme edilerek yayınlanmıştır.¹⁵⁰ Tâgî'den sonra tarikat iki önemli alt kola ayrılmıştır: Birinci kol şöyledir: Fethullah Verkânîsî,¹⁵¹ Muhammed Ziyâüddin,¹⁵² Ahmed Haznevî (ö. 1949), Abdülhakim Hüseyinî (lakabı Gavs-i Bilvanîsî), Muhammed Râşit Erol (ö. 1993).¹⁵³ İkinci kol da şöyle devam etmiştir: Muhammed Sâmî Erzincanî (ö. 1912),¹⁵⁴ Erzincanlı Beşir Buyruk (ö. 1932), Dede Paşa lakabıyla anılan Bayburtlu Musa Baştürk (ö. 1974),¹⁵⁵ Abdürrahim Reyhan (ö. 1998).¹⁵⁶

•••••

148 Kuku, *Son Halkalar*.

149 Arvâsî, *Minah*.

150 Tâgî, *Şeyh Abdurrahman-i Tâhî'nin Mektupları*. Kitabın isminde yanlışlıkla "Tâhî" yazılmıştır.

151 Verkânîsî, *Âdâb-ı Fethullah*.

152 Muhammed Ziyâüddin Nurşinî (ö. 1923) Bitlis'in Nurşin köyünde medfundur. I. Dünya Savaşı'nda talebeleriyle birlikte Ruslar'a ve Ermeniler'e karşı mücadele etmiş, bu çarpışmalar esnasında bir kolunu kaybetmiştir. Mektupları yayımlanmıştır (bk. Ziyâüddin, *Mektûbât-ı Hazret; Çökreşi, İşaretler*, s. 191-192).

153 "Erol, Muhammed Râşid", s. 305.

154 Tuygun, *Piri Sami Hazretleri*. Pîr-i Sâmî diye anılan Muhammed Sâmî'nin müritlerinden Erzincanlı Sâlih Baba'nın (ö. 1907) divanı da yayımlanmıştır (Doğan, *Salih Baba*).

155 Albayrak, "Dede Paşa", s. 83.

156 Tuygun, *Gönüller Sultanı*.

3. Abdullah Mekki (ö. 1311/1894): Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî'nin halifelerinden biri olan Abdullah Mekki Erzincânî hilâfet aldıktan sonra Erzincan ve Erzurum'da bir süre irşatla meşgul olmuş, Erzincan'da Terzi Baba lakaplı Muhammed Vehbi'ye icâzet verdikten sonra Mekke'ye göç etmiş ve orada vefat etmiştir.¹⁵⁷ Önde gelen halifeleri şunlardır:

3.1. Terzi Baba (ö. 1264/1847): Erzincan'da yaşayan ve Hayyât Vehbî diye de anılan bu zatın şiirleri *Miftâh-ı Kenz* adıyla yayımlanmıştır.¹⁵⁸ Önde gelen mürit ve halifeleri şunlardır: Hâfız Mustafa Fehmi, Hâfız Mehmed Rüşdü, Ciminli Baba, Ömer Hüdâyî Efendi, Süleyman Efendi (Leblebici Baba) ve Bayburtlu İrşâdî Baba. Bunlardan Leblebici Baba ve İrşâdî Baba'nın şiirleri derlenip yayımlanmıştır.¹⁵⁹

3.2. Yanyalı Mustafa İsmet Efendi (ö. 1289/1872): Bir süre Arnavutluk ve Edirne'de bulunduktan sonra İstanbul'a yerleşen Mustafa İsmet Efendi, Abdullah Mekki'nin halifesi olarak irşada başlamış, *Risâle-i Kudsiyye* isiminde bir eser kaleme almıştır. İstanbul'un Fatih ilçesi Çarşamba mahallesinde 1853'te bir tekke kuran İsmet Efendi'den sonra silsile şöyle devam etmiştir: Halil Nûrullah Zağravî (ö. 1311/1893), Ali Rızâ Bezzâz (ö. 1914), Ahıskalı Ali Haydar Efendi (ö. 1960).¹⁶⁰

3.3. Yahya Dağstânî: Abdullah Mekki'nin halifesi olarak Mekte'de halkı irşat eden Yahyâ Dağstânî'den sonra silsile şöyle devam etmiştir: Mustafa Şîrânî Çorumî (ö. 1919), Halil Hamdi Dağstânî (ö. 1928), Mustafa Hâkî Tokadî (ö. 1920), Mustafa Takî Sivâsî (ö. 1925),¹⁶¹ Ahmed Niksârî (ö. 1935), Sivashlı İhramcızâde İsmail Hakkı Toprak (ö. 1973), Osman Hulusi Ateş (ö. 1990).¹⁶² Bu son zat, Malatya'nın Darende ilçesinde yaşamıştır. Darende'deki türbesi ziyaretgâhtır.

•••••

157 Abdullah Mekki ve takipçileri hakkında bk. Fatsa, *Tasavvufta Mekki Kolu*.

158 Aktepe, *Terzi Baba*. Hayatı hakkında bir roman kaleme alınmıştır (Tuynun, *Terzi Baba*).

159 Leblebici Baba, *Tuhfetü'l-uşşâk*; Battal, *Bayburtlu İrşadî Baba*.

160 Gündoğan, *Ahıskalı Ali Haydar Efendi*.

161 Bu zat için bk. Çınar, *Mustafa Takî Efendi*.

162 "Hulûsi Efendi, Osman", s. 345.

4. Muhammed Kudsî Bozkırî (ö. 1269/1852): Konya'nın Bozkır ilçesinde doğan ve Memiş Efendi diye de anılan Muhammed Kudsî Bozkırî, Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî'nin halifesi sıfatıyla halkı irşat etmiştir. Kabri Seydişehir'in Çavuş köyündedir. Kendisinden sonra oğlu Mehmed Bahâeddin Efendi (ö. 1906) Konya'da hem müderris hem de babasının halifesi olarak halkı irşat etmiş, vahdet-i vücûda karşı vahde-i şühûd düşüncesinin daha üstün olduğunu anlatmak için *Bâisü'l-magfire fî beyâni akvâli'l-vahde* ve zikrin faziletine dair *İkâzü'n-nâimîn ve tenbihü'l-gâfilîn* isiminde iki Arapça eser kaleme almıştır.¹⁶³ Bozkırî'nin diğer bazı halifeleri Seydişehirli Abdullah Efendi (ö. 1903),¹⁶⁴ Hacı Feyzullah Efendi (ö. 1293/1876)¹⁶⁵ ve Topbaşzâde Ahmed Kudsî Efendi'dir (ö. 1306/1888).¹⁶⁶

5. İsmâil Şîrvânî (ö. 1270/1853): Hâlid-i Bağdâdî'nin halifelerinden olan İsmâil Şîrvânî, Azerbaycan'ın Şirvan şehrinin Şamahı kasabasının Kürdemir köyünde doğdu. Muhtelif şehirlerde medrese tahsili yapan İsmâil Şîrvânî Bağdat ve Süleymaniye'de Hâlid-i Bağdâdî'den tasavvufî eğitim ve icâzet alıp Şirvan'a döndü. Çok sayıda halife yetiştirip Kafkaslar ve Tataristan'ın farklı bölgelerine gönderdi. Ruslar'ın Kafkaslar'ı işgali döneminde Amasya'ya geldi ve 1270 (1853) senesinde burada vefat etti.¹⁶⁷ Şîrvânî'nin halifelerinden biri olan Muhammed Yerâgî, Ruslar'a karşı millî mücadelede komutanlık yapan meşhur Kafkas mücahidi Şeyh Şâmil'in şeyhidir. Yerâgî'den sonra sırasıyla Cemâleddin Gumûkî (Gâzîkumûkî), Ebû Ahmed Sugerî (bazı kaynaklarda Ahmed Suhurî), Muhammed Medenî, Şere-

•••••

163 Koçkuzu, "Bahâeddin Efendi", s. 458.

164 Seydişehirli Abdullah Efendi'nin halifelerinden biri Devrekânîli Hacı Merdan Efendi (ö. 1928), diğeri de Çerkeşli Mehmed Hilmi Efendi'dir (ö. 1906). Çerkeşli'nin halifesi Çankırlı Astarlızâde Mehmed Hilmi'dir (ö. 1962) (bk. Aşkar, *Çankırlı Astarlızâde Mehmed Hilmi Efendi*).

165 Hacı Feyzullah Efendi, *İlm-i Hakikat*. Hezargradlı olan bu zat, 1859'da Sultan Abdülmecid yönetimine karşı düzenlenen Kuleli Vakası'na karışmıştır (bk. Türkmen, "Kuleli Vak'ası", s. 356-357). Hacı Feyzullah Efendi'den sonra en meşhur silsile şöyle devam etmiştir: Mehmed Nûri Efendi (ö. 1302/1885), Hasan Visâlî (ö. 1320/1902), Küçük Hüseyin Efendi (ö. 1930); bk. Hüseyin Vassâf, *Sefîne*, II, 178-179; Eyyubî, *Mevlânâ Küçük Hüseyin Efendi*, s. 34, 76-77.

166 Çakan, "Ahmed Kudsi Efendi", s. 97.

167 Rıhtım – Halilli, *Mövlana İsmayıl*.

feddin Dağıstânî ve Abdullah Dağıstânî ile devam eden silsiledeki Şerefeddin Dağıstânî (ö. 1936), Yalova Güneyköy’de medfundur. Yunanlılar’ın Anadolu’yu işgali sırasında Yunan ordusu Bursa’ya geldiğinde, Şeyh Şerefeddin’in bağlılarından ve sevenlerinden oluşan İmam Şâmil Alayı bir taraftan dağlarda çete harbi yapmış, bir taraftan da Ankara’da oluşturulan Kuvâ-yı Milliye birliklerine asker temini için faaliyet göstermişti. Şeyh Şerefeddin, Kurtuluş Savaşı’ndaki bu yararlı faaliyeti sebebiyle zafer sonrası Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından hizmet beratıyla ödüllendirildiği söylenir. Şeyh Şerefeddin’in halifesi olan Abdullah Dağıstânî’nin tasavvuf silsilesi devam etmektedir.¹⁶⁸

İsmâil Şîrvânî’nin halifelerinden biri de Karabağlı Hamza Nigârî’dir. Kırım savaşına katılan Nigârî’nin *Nigârname* isiminde bir eseri ile Türkçe ve Farsça divanları vardır. İbnü’l-Arabî’nin *el-Fütühâtü’l-Mekkiyye* isimli eserine bir tavihat yazdığı da söylenir. Mustafa Fahreddin Akabâlî’nin *Hümâ-yı Arş* isimli eseri Hamza Nigârî hakkındadır. 1304 (1886) yılında vefat eden Hamza Nigârî’nin kabri Amasya’dadır.

İsmail Şîrvânî’nin bir başka halifesi Ahmed Kiyâfî’dir. Kiyâfî’nin yerine Osman Âtîf Efendi, onun yerine de Osman Abdülmennân Efendi (ö. 1301/1884) geçmiştir. Bu son zat, Abdülganî en-Nâblusî’nin *Miftâhu’l-maiyye* isimli Arapça eserini Türkçe’ye tercüme etmiştir. Denizli’de yaşayan Osman Abdülmennân’ın müritlerinden birisi İbnü’l-Emîn Mahmud Kemal İnal’dır (ö. 1957).¹⁶⁹

6. Ali es-Sebtî (ö. 1287/1870): Aslen Diyarbakırlı olan Ali es-Sebtî, Hâlid-i Bağdâdî’nin halifelerindendir. İrşat vazifesini Elazığ’ın Palu ilçesinde yürüttü. Halifelerinden Mahmud Sâminî (ö. 1313/1895) İmam Efendi lakaplı Osman Bedreddin Erzurûmî’ye (ö. 1922) hilâfet vermiştir. Kabri Elazığ’ın Harput ilçesinde olan Osman Bedreddin Erzurûmî’nin *Gülzâr-ı Sâminî* ve *Sohbetler* isimli eserleri yayımlanmıştır. Ali es-Sebtî’nin diğer halifesi Ahmed Çapakçuri’dir (ö. 1921). Kabri Harput’ta olan Çapakçuri’nin halifesi Muhammet İhsan Oğuz’dur (ö. 1991).¹⁷⁰

•••••

168 Atay, *Bati’da Bir Nakşi Cemaati*, s. 70-75.

169 Akün, “İbnülemin Mahmud Kemal”, s. 249-262.

170 Memiş, “Oğuz, Muhammet İhsan”, s. 321.

7. Hâlid el-Cezerî (ö. 1255/1839): Cizre'de dünyaya gelen Hâlid el-Cezerî, Hâlid-i Bağdâdî'nin sohbet ve hizmetinde bulunarak halifesi oldu. Memleketi olan Mardin'e dönerek halkı irşada orada devam etti. Halifesi Sâlih Sıbkî'nin Muhammed Firsâfî (Şeyhu'l-Hazîn), Muhammed Aynî ve Muhammed Ahtâbî isimlerinde halifeleri vardı. Muhammed Aynî'den sonra silsile sırasıyla Hâlid Zibârî (ö. 1285/1868), Hüseyin Basretî (ö. 1915), İbrahim Hakkı ve Muhammed Saîd Seydâ el-Cezerî ile (ö. 1968) devam etmiştir. Bu son zatın râbıta hakkında *ed-Dâbıta fi'r-râbıta* isimli eseri önemlidir.

8. Ahmed Siyâhî: Kastamonulu olan ve başına siyah sarık sarıldığı için Siyâhî lakabıyla anılan bu zat, Şam'a giderek Hâlid-i Bağdâdî'den hilâfet almış ve tekrar Kastamonu'ya dönerek irşat görevini yürütmüştür. 1291'de (1874) vefat eden Ahmed Siyâhî hakkında Mehmed Zühdi Efendi'nin *Tahassür* isimli eserinde bilgi bulunmaktadır.¹⁷¹ Yerine oğlu ve halifesi Ahmed Hicâbî (ö. 1306/1889) geçmiştir. Hicâbî'nin halifesi de Kastamonulu Ahmed Mâhir Efendi'dir (ö. 1922). Ahmed Mâhir Efendi *el-Muhkem fi şerhi'l-Hikem* isimli eseriyle meşhurdur.¹⁷²

9. Abdülfettah Akrî: Hâlid-i Bağdâdî'nin halifelerinden olan Akrî Üsküdar'daki Alaca Minare Tekkesi'nde şeyhlik yapmış ve 1281'de (1864) vefat etmiştir. Halifesi Muhammed Rüstem Râşid'dir (ö. 1280/1863). Yirmi kadar eserinin olduğu söylenen Rüstem Râşid'in halifesi de *Miftâhu'l-ârifin* müellifi Hasan Hilmi Efendi'dir (ö. 1914'ten sonra).¹⁷³

Nakşibendiyye'nin Doktrini, Âdap ve Erkânı

Nakşibendiyye'de İntisap

Diğer tarikatlar gibi Nakşibendiyye'de tasavvuf yoluna giriş, mürşide intisap ile başlar. Bahâeddin Nakşibend'in Üveysî eğitime önem vermesine rağmen, yaşayan bir şeyhe bağlanmanın gerekli olduğunu vurgulamak gayesiyle, "Diri bir kedi, ölü aslandan daha iyidir" dediği nakledilir.¹⁷⁴

•••••••••

171 Mehmed Zühdi Efendi, *Tahassür*.

172 Abdülkadiroğlu, "Ahmed Mâhir Efendi", s. 98.

173 Memiş, *Hâlid-i Bağdâdî*, s. 180-183; Hasan Hilmi Efendi, *Miftâhu'l-ârifin*.

174 Mîr Abdülevvel, *Mesmûât*, s. 47.

İlk dönem Nakşî metinlerinde intisabın âdabı konusunda fazla bilgi bulunmamaktadır.¹⁷⁵ Zira bu dönemde âdet ve merasimlere önem vermeyen melâmet neşvesi tarikatın genel prensibiydi. Ancak intisap esnasında zikir telkininin usulüne dair Sa‘deddin Kâşgarî şu bilgileri vermiştir:

Önce şeyh kalp ile “lâ ilâhe illallah Muhammedü'r-resûlullah” der. Mürit kalbini uyanık bir şekilde ve şeyhin kalbinin karşısında tutar. Gözlerini yumar, dudaklarını kapatır, dilini damağına yapıştırır, dişlerini birleştirir, nefesini tutar (içinde hapseder), şeyhine muvafakat ederek tâzimle ve kuvvetle kalp ile zikretmeye başlar, dil ile değil. Zikrin tesiri kalbe ulaşması için üç defa tekrarlamadan nefesini salmaz.¹⁷⁶

İntisap öncesi hazırlık döneminde şeyhin ve müridin bazan istihâre yaptıkları, yani bu işin hayırlı olup olmadığına dair mânevî bir işaret bekledikleri görülmektedir. Ya‘küb-i Çerhî intisap etmek niyetiyle geldiği zaman Bahâeddin Nakşibend onu hemen müritliğe kabul etmemiş ve “Biz mânevî bir işaret olmadan kimseyi kabul edemeyiz, bakalım bu gece ne işaret gelecek” diyerek istihâre yapacağını ifade etmiş, ertesi sabah da mânen kabul yönünde işaret geldiğini müjdelemiştir.¹⁷⁷ Bâkî-Billâh’ın ise intisap için gelen müritlerden istihâre yapmalarını istediği bilinmektedir.¹⁷⁸ Ancak mürit olmak isteyen kişi istekli ve kabiliyetli ise istihârelere ihtiyaç kalmazdı. Ubeydullah Ah-râr’ın Ya‘küb-i Çerhî’ye intisabı bu türdendir.

İntisap öncesi mürit adayına sorulan muhtemel sorulardan biri de işi ve mesleği idi. “Bizim yolumuzda hırka değil, hırfe (meslek) önemlidir”¹⁷⁹ diyen Hâcegân şeyhlerinin başkalarına yük olmamaları için işsiz insanları müridliğe kabul etmedikleri bilinmektedir.¹⁸⁰

•••••

175 Tarikatlarda zamanla gelişen intisap âdabı ve merasimine örnek olarak bk.

Türer, “Biat”, s. 124-125.

176 Saft, *Reşehât*, I, 43-44.

177 Çerhî, *Risâle-i Ünsiyye*, s. 13; Mîr Abdülevvel, *Mesmûât*, s. 47.

178 Rüşdî, *Melfûzât*, s. 59.

179 Erzengî, *Şerh-i Risâle-i Azîzân*, s. 210 vd.

180 Muhammed Buhârî, *Meslekü'l-ârifin*, vr. 16^a.

Nakşibendiyye'de Zikir

Nakşibendiyye, bazı istisnaları olmakla birlikte genel prensip olarak hafî zikri yani sessiz zikretmeyi esas almıştır. Hafî zikir uygulaması hicrî VI ve VII. asırlarda Hâcegân'ın kurucusu Abdülhâlik-ı Gucdüvânî ile başlamıştır. Gucdüvânî, medrese ve ulemânın yoğun olduğu, yüksek sesle yapılan (cehrî) zikrin bidat sayıldığı Buhara gibi bir muhitte ulemâ ile çatışmadan tarikatını yaymak için bu usulü benimsemiş olmalıdır. Gucdüvânî'den sonra halifeleri de bu usule bağlı kalmışlar, ancak sonraları halifelerinden Ârif Rîvgerî'nin halifesi Mahmud Encîrfağnevî cehrî zikre yönelmiştir. Hâcegân'ın Encîrfağnevî ile devam eden kolunda Bahâeddin Nakşibend zamanına kadar cehrî zikir uygulanmış, vâkıasında (rüyasında, mâna âleminde) Gucdüvânî'den hafî zikir yapma tavsiyesi alan Bahâeddin Nakşibend tarikatı tekrar sessiz zikir usulüne çevirmiştir.¹⁸¹

Pîr Nakşibend'den sonra takriben iki asır boyunca bu tarikatta hafî zikir prensibine bağlı kalmıştır. Ahmed Kâsânî ile başlayan Kâsâniyye kolu hafînin yanı sıra cehrî zikri de uygun görüp uygulamaya başlayınca tarikatta yeniden iki farklı ekol oluşmuştur.¹⁸² Zira Ubeydullah Ahrâr'ın halifelerinden Muhammed Zâhid ile başlayan kolda hafî zikir prensibi ısrarla uygulanmış ve bu gelenek sonraları Müceddidiyye koluna devredilmiştir.

Nakşibend'in halifelerinden Alâeddin Attâr nefesi tutarak zikretmeye (habs-i nefes) önem verir ve bunu müritlerine tavsiye ederdi. "Lâ ilâhe illallah" kelime-i tevhidin bir nefeste üç, dokuz veya on sekiz kere söylenebileceğini ifade eden Attâr, on sekiz kere söylediği halde tesirini hissedemeyen müridin nefesini tazeleyerek tekrar

••••••••

181 Konu hakkında bk. Algar, "Silent and Vocal Dhikr in the Naqshbandî Order", s. 42-43; Paul, *Doctrine and Organization*, s. 21-22.

182 Ahmed Kâsânî'nin ikindiden sonraki istiğfar evradını cehrî olarak yapma geleneğini başlattığı, Kâsânîler'in hafînin yanı sıra cehrî zikir ve semâa da müsaade ettikleri, hatta bu yüzden Mâverâünnehir'deki diğer Nakşibendî kollarıyla aralarının açıldığını daha önce kaydetmiştik. Ancak XVIII. yüzyılda Çin'de Kâsâniyye'nin Âfâkiyye alt kolundan Ma Lai-Çih (ö. 1753) hafî zikri tercih etmiş ve cehrî zikir yapan Ma Ming-hsin (ö. 1781) taraftarlarıyla bunun taraftarları arasında kanlı mücadeleler olmuştur (bk. Fletcher, "The Naqshbandiyya", s. 113; Togan, "The Khafî", s. 34-35).

başlamasını önerirdi.¹⁸³ Bahâeddin Nakşibend bu zikrin sayısını en fazla yirmi bir olarak verir ve tesirini şöyle açıklar: “Lâ (yoktur) derken kendi beşerî vücudunu yok sayar, illallah (sadece Allah vardır) derken ulûhiyyet cezvelerinin etkilerinden bir iz görür”.¹⁸⁴

Zikir esnasında uygulanan metotlardan biri de, kalbi etkileyip zikre iştirak etmesini sağlamak için hapsedilen nefesi kalp üzerine vurmak (darp) ve o bölgeye yoğunlaşmaktır. Bazı sûfler kelime-i tevhidi demire, kalbi de taşa benzeterek, kalpte mevcut olan aşk ateşinin ortaya çıkabilmesi için demirin taşa vurulması gerektiğini söylemişlerdir.¹⁸⁵ Bu vuruşlar genelde iki veya üç aşamalı olarak yapılır. İki aşamalı vuruş, “lâ ilâhe illallah” derken, hapsedilen nefes vücudun sağ tarafından başlayıp kalbin bulunduğu sol tarafa vurularak icra edilir.¹⁸⁶ Üç aşamalı vuruş ise “lâ” derken nefesi göbek altından başa ya da göğsün üstüne, “ilâhe” derken baştan sağ omuza, “illallah” derken de sağ omuzdan göğsün sol tarafındaki kalbin üzerine vurmaktır.¹⁸⁷

Hâcegân’da ve Nakşibendiyye’nin ilk dönemlerinde tasavvufî eğitime çoğunlukla kelime-i tevhid zikriyle başlandığı anlaşılmaktadır.¹⁸⁸ Bâkî-Billâh’ın bazı müritlerine kelime-i tevhidi (nefiy ve ispat: lâ ilâhe illallah), bazılarına ise ism-i zat ve ism-i celâl denen “Allah” zikrini tavsiye ettiği bilinmektedir.¹⁸⁹

Mevlânâzâde Otrârî Ubeydullah Ahrâr’ın hizmetine girdiğinde “Acaba bana ne zaman zikir telkin edecek?” diye merak ederken Hâce

••••••••

183 Pârsâ, *Makâmât*, vr. 160^b; Câmî, *Nefehâtü'l-üns*, s. 395. Alâeddin Attâr’a ait olduğu anlaşılan bu sözler, Bahâeddin Nakşibend’e de izâfe edilmektedir (bk. Buhârî, *er-Risâletü'l-Bahâiyye*, vr. 61^b-62^a; Muhammed Bâkır, *Makâmât*, s. 64).

184 Pârsâ, *Kudsiyye*, s. 29.

185 Muhammed Buhârî, *Meslekü'l-ârifîn*, vr. 22^a.

186 Buhârî, *er-Risâletü'l-Bahâiyye*, vr. 61^b-62^a; Câmî, *Nefehâtü'l-üns*, s. 395; Muhammed Bâkır, *Makâmât*, s. 64; Hisârî, *Tarîku't-tâlibîn*, vr. 129^b.

187 Ahrâr, *Fikarât*, vr. 42^{a-b}; Mevlânâ Lütfullah, *Risâle*, vr. 60^{a-b}; Safî, *Reşehât*, I, 44; Herevî, *Risâle-i Rânümâ*, s. 288; Nakşibendî, *Risâle fî tarîki's-sâdeti'n-Nakşibendiyye*, vr. 49^a.

188 Buhârî, *Meslekü'l-ârifîn*, vr. 32^a; Câmî, *Nefehâtü'l-üns*, s. 391; Safî, *Reşehât*, II, 430-431.

189 Kişmî, *Zübdetü'l-makâmât*, s. 17.

Ahrâr ona dönüp, “Her iş, herkese münasip değildir. Zikir, bedeni kaba olanlar içindir, sizin bedeniniz bunu kaldıramaz, zaten zikre ihtiyacınız da yok” demiştir.¹⁹⁰

Nakşibendiyye’de Letâif Zikri

Nakşibendiyye’nin Müceddidiyye döneminden önce yazılan eserlerde letâif zikri hakkında detaylı bilgi yoktur. Müceddidiyye döneminde ise insan bedenindeki “letâif” adı verilen bazı merkezlere yoğunlaşarak zikretmenin seyrüsülûkte ilk aşama olduğu kaydedilmiştir. İmâm-ı Rabbânî’ye göre insan on letâiften oluşur. Bunların beş tanesi âlem-i emre, beş tanesi de âlem-i halka aittir. Âlem-i emrin beş letâifi kalp, ruh, sır, hafî ve ahfâdır. Âlem-i halkın beş letâifi ise nefis ve maddî bedeni oluşturan dört unsur yani anâsır-ı erbaadır (toprak, ateş, su, hava).

Sâlik, günlük evradında önce istiğfar, salavat, kelime-i tevhid gibi bazı virdleri okuduktan sonra zikrin asıl bölümüne gelince kalp latifesine yoğunlaşarak “Allah” diye zikretmeye başlar. Buna “ism-i zat zikri” de denir ve mürşidin tavsiyesine göre her gün birkaç 1000 defa tekrarlanır. Mürit zikir esnasında letâifine yoğunlaşır. Önce göğsün sol tarafında ve sol memenin altında olduğu kabul edilen kalp latifesine yönelerek zikre başlar. Kalbi zikrin lezzetini hissedip zikre iştirak eder hale gelince, kalbin yanı sıra sağ memenin altında olduğu kabul edilen ruh latifesine de yoğunlaşarak zikreder. Ruh da zikre iştirak edince bunlara sırasıyla sol memenin üstündeki sır, sağ memenin üstündeki hafî, göğsün ortasındaki ahfâ ve iki kaş arasındaki nefis zikirleri eklenir. Letâifin yerleri konusunda farklı görüşler öne sürülmüşse de genel kabul gören diziliş yukarıda anlatıldığı şekildedir. Nefis zikre iştirak ettikten sonra bütün bedenin zikre iştirak etmesi sağlanır. Buna “sultânü’l-ezkâr” veya “zikr-i sultânî” adı verilir. Nakşibendî literatüründe bu işlemlere, “letâif zikrinin ilkâsı” adı verilir.

Nakşibendiyye’de Nefiy ve İspat Zikri

Letâif zikirleri tamamlandıktan sonra, nefiy ve ispat zikrine başlanır. Bu zikirde kelime-i tevhid nefes tutularak ve genelde üç

••••••••

190 Muhammed Kâdî, *Silsiletü’l-ârifîn*, vr. 175^a.

aşamada okunur. Tutulan nefes “lâ” derken göbek altından başa çekilir, “ilâhe” derken sağ omuza indirilir, “illallah” derken göğsün solunda bulunan kalbe vurulur. Nefiy ve ispat zikrinin gayesi nefsin kötü arzularını yok etmek ve letâifi fenâ haline ulaştırmaktır. Fenâ haline ulaşan ve saflaşan letâif arşın üzerindeki asıllarına yükselir. Bu asıllardaki yolculuğunu tamamlayınca “imkân dairesi”ndeki yükselişini bitirmiş olur ve ilâhî sıfatlar âleminde ilerlemeye devam eder. Bu âlemde seyrüsülûke başlayan sâlik velâyet-i suğrâ (küçük velîlik) mertebesine ulaşmış sayılır.

Nakşibendiyye’de Murâkabeler

Nakşibendiyye’de letâif (ism-i zât) ve nefiy ve ispat zikirlerinin ardından murakabeler devresine geçilir. Bu murakabeler belli âyet ve kavramların derinlemesine tefekkür olup, bu tefekkür bağlamında feyzin Allah’ın zatından sâlikin letâifine gelişini beklemek ve düşünmektir. Birinci murakabe olan “murâkabe-i ehadiyyet” Kur’ân-ı Kerim’deki İhlâs sûresi çerçevesinde bütün kemal sıfatlara sahip ve noksan sıfatlardan uzak olan “Allah” isminin mânasını tefekkür etmektir. Bu mertebeden sâlikin kalp latifesine feyzin geldiği düşünülür. İkinci murâkabe olan “murâkabe-i maiyyet”, “Her nerede olursanız, O (Allah) sizinle beraberdir” (el-Hadîd 57/4) âyetinin anlamı üzerinde derinlemesine düşünmektir. Üçüncü murakabe olan “murâkabe-i akrabiyyet”, “Ve biz ona (insana) şah damarından daha yakınız” (Kâf 50/16) âyetini tefekkür etmektir. Dördüncü murakabe, “murâkabe-i muhabbet” ismini taşır ve “Allah onları sever, onlar da Allah’ı severler” (el-Mâide 5/54) âyetini tefekkür etmektir. Beşinci murakabe olan “murâkabe-i zât-ı baht” Allah’ın sırf zatını düşünmek anlamında ise de, bu zor bir iş olduğu için bazı Nakşibendî kollarında bu son murakabe icra edilmez. Murakabeleri hakkıyla tamamlayan sâlik, seyrüsülûk mertebelerinde ilerlemeye devam eder ve on yedi mertebeyi aşınca seyrüsülûkünü bitirmiş sayılır. Murakabelerde bazı âyetlerin tefekkür edilmesi ve on yedi mertebenin aşılması usulünün Nakşibendiyye’nin Müceddidiyye koluna mensup bazı şeyhler tarafından geliştirilip sistematik hale getirildiği anlaşılmaktadır. Çünkü Nakşibendiyye’nin ilk dönemlerinde yazılan eserlerde murakabe kavramı, sadece kalbe teveccüh edip onu dünyevî ve nefsanî düşüncelerden korumak anlamında kullanılmıştır.

Nakşibendiyye'de Râbita

Nakşibendiyye seyrüsülûkünde önemli unsurlardan biri de râbitadır. Tasavvuf kültüründeki şeyhi sevme ve onu örnek alma prensibi zamanla şeyhin suretini düşünmeye dönüşmüş olmalıdır. Râbita uygulamasının gayesi kalbi dünyevî düşüncelerden temizlemek, mürşidin ruhaniyetinden feyiz almak ve gıyabında mürşitle mânevî beraberlik tesis ederek onun halini müride yansıtmak şeklinde açıklanmaktadır.

Râbita hakkında XIX. yüzyıla kadar önemli bir eleştiri yapılmamıştır. XIX. yüzyılda ise Hindistan'da kendisi de bir Nakşibendî-Müceddidî olan Ahmed Şehîd Birelvî (ö. 1246/1831) gibi bazı kişiler râbita uygulamasını eleştirmiş, öte yandan Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî ve takipçilerinden bazıları da râbitayı müdafaa eden eserler kaleme almışlardır.

Sûfilere göre râbita, annesini veya babasını seven bir kişinin gıyabında onu düşünmesi gibi tabii ve meşru bir şeydir, şeyhe muhabbetin doğal bir sonucudur. Bu sebeple bazı sûfiler râbitayı “şeyhe tam bir muhabbet” diye tarif etmişler ve râbitada şeyhin suretini düşünmek için özel bir gayrete gerek olmadığını, muhabbetin yeterli olduğunu, zaten seven kişinin sevdiğini tabii olarak düşünceğini ifade etmişlerdir.¹⁹¹ Râbitayı detaylardan ve kurallardan arındırarak şeyh ile mürit arasındaki tabii bir iletişime dönüştüren bu yaklaşım daha sağlıklı olmasına rağmen bazı sûfiler dönemin geleneklerine uyararak râbitanın meşru olduğunu ispat etmek için konuyla ilgisi oldukça az olan âyet ve hadisleri delil olarak kullanmışlardır.

Nakşibendiyye'de râbitaya özel bir önem atfedildiği ve onu savunmak için eser yazarlar daha ziyade bu tarikata mensup olduğu için râbita uygulamasının Nakşibendîler'e has olduğu zannedilmektedir. Oysa Halvetiyye, Kâdiriyye ve Çiştîyye başta olmak üzere birçok tarikatta râbita uygulanmaktadır. Tasavvuftaki “fenâ fi'ş-şeyh” tabiri de râbitanın özü olan şeyhi sevmenin bir başka ifadesidir.

Nakşibendiyye'de Hatm-i Hâcegân

Nakşibendiyye'de topluca icra edilen dua ve zikir merasimine hatm-i hâcegân adı verilir. Bu uygulamanın ne zaman başladığı kesin

.....

¹⁹¹ Ramazanoğlu, *Musâhabe*, VI, 151.

olarak bilinmiyorsa da XVI. asırda kaleme alınan bazı Nakşibendî metinlerinde bu âyinin adına rastlanmaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla, önceleri istenen bir işin olması ya da bir musibetin giderilmesi gayesiyle ihtiyaç duyulduğunda yapılan bu âyin, XVIII. yüzyıldan itibaren periyodik hale getirilmiş ve haftada bir ya da iki defa icra edilir hale gelmiştir. Farklı uygulamaları olmakta birlikte en meşhur hatm-i hâcegân terkibi şudur: 7 Fâtiha sûresi, 100 salavat, 79 İnşirâh sûresi, 1001 İhlâs sûresi, 7 Fâtiha, 100 salavat ve dua. Bunlar zikre katılan kişilere belli miktarlarda taksim edilir ve alçak sesle okunur.

Hatm-i hâcegân tek kişi olarak yapılabilir ise de çoğunlukla toplu olarak icra edilir. Çok sayıda süre ve salavatın okunması fazla zaman alacağından bunlar zikre katılanlara belli miktarlarda taksim edilir.¹⁹² Zikri şeyh veya onun izin verdiği kişi idare eder. Hatm-i hâcegân diğer tarikatlardaki toplu zikirlerin aksine alçak sesle (haff) icra edilir. Ancak XVIII. asırdan itibaren bazı Anadolu Nakşileri'nin hatm-i hâcegânın sonunda bir miktar cehrî zikir yaptıkları da bilinmektedir. Ayrıca zamanla hatm-i hâcegândan sonra şeker, üzüm, hurma veya helva gibi tatlı bir şeyin yenmesi gelenek olmuştur.¹⁹³

Nakşibendiyye'de Kelimât-ı Kudsiyye (On Bir Kaide)

Nakşibendiyye'de tasavvufî eğitimin önde gelen ilkeleri on bir Farsça terimle ifade edilmiştir. Bunlar günlük hayatta ve zikir esnasında müridin riayet etmesi gereken kaidelerdir. Nakşibendî literatüründe kelimât-ı kudsiyye adı verilen bu on bir kaide şunlardır: Hûş der dem (her nefes alışverişte bilinçli olmak), nazar ber kadem (yürürken öne bakmak), sefer der vatan (kötü huylardan iyi huylara doğru yolculuk), halvet der encümen (toplum içinde yalnız, halk içinde Hak ile olmak), yâd kerd (Allah'ı zikretmek), bâz geşt (nefesi tutarak icra edilen kelime-i tevhid zikrinde nefesi salarken "İlâhî ente maksûdî ve rızâke matlûbî" demek), nigâh dâşt (kalbi dünyevî düşüncelerden korumak), yâd dâşt (Allah'ı hatırlama halinin dâimî olması), vukûf-i zamânî (içinde bulunulan

•••••

192 Behrâyiçî, *Ma'mûlât-ı Mazhariyye*, s. 81; Öngören, "Hatm-i Hâcegân", s. 477.

193 Niyâzî, *Sülûk-i Kavim*, vr. 173^b-174^a; Şeyhî, *Mir'âtü'l-muvahhidîn*, vr. 108^b-109^a.

halin bilincinde olmak), vukûf-i adedî (zikir esnasında sayıya riayet etmek), vukûf-i kalbî (zikir esnasında kalbe teveccüh edip zikrin mânasının bilincinde olmak).

Nakşibendiyye'de Mûsiki, Semâ ve Halvet

Nakşibendiyye'de istisnaları olmakla birlikte genel prensip olarak mûsiki, semâ ve halvet uygulamalarından uzak durulmuştur. Tarikatın tarihine bakıldığında semâ konusunda üç grup sûfî görülmektedir: 1. Semâ kabul etmeyenler, 2. Semâ kabul edip uygulayanlar, 3. Orta yolu tutanlar.

Abdülhâlik-ı Gucdüvânî müridine tavsiyelerde bulunurken şöyle demiştir: “Semâ meclisinde çok oturma, zira nifak zuhur eder ve semân çoğu gönlü öldürür. Ama semâ inkâr etme, semâ edenler çoktur. Semâ ancak kalbi diri ve nefsi ölü olan kişiye câizdir. Bu halde olmayan kişiye semâ helâl ve mubah olmaz.”¹⁹⁴ Bahâeddin Nakşibend'in şeyhi Emîr Külâl'in cehrî zikir yaptığı bilinmekle birlikte semâa karşı olduğu şu sözlerinden anlaşılmaktadır: “Semâ meclisinde bulunmayın ve semâ edenlerle oturmayın. Onlarla sohbet kalbi öldürür. Çünkü onlar hal ehli değildirler. Hal sahibi o kimsedir ki, semâ ânında bıçakla kesseler haberi olmaz.”¹⁹⁵ Rivayete göre, Bahâeddin Nakşibend'in müritlerinden biri Karşı şehrinde semâ meclisine katılmıştı. Nakşibend bu müridini görünce ona iltifat etmedi, yalnız kaldıklarında, “Tarikatımızda cehrî zikir ve raks yoktur” diyerek onu ikaz etti.¹⁹⁶ Bir başka rivayete göre, Nakşibend'in müritlerinden Hârizmli Hâce Mûsâfir bir gün bazı arkadaşlarıyla anlaşarak Nakşibend'in sohbetine ilâhici, ney, def vb. getirip semâ meclisi kurdular. Şeyhin nasıl bir tavır göstereceğini merak ediyorlardı. Hâce Nakşibend sessizce yerinde oturdu ve onlara, “Bu işi yapmıyoruz ama inkâr da etmiyoruz” dedi.¹⁹⁷

Semâ ve mûsikiye sempatiyle yaklaşan Nakşibendî mensupları da olmuştur. Meselâ Abdurrahman-ı Câmî *Risâle-i Mûsikî* isminde

•••••

194 Gucdüvânî, *Vesâyâ*, vr. 14^b. Ayrıca bk. Muñiyân, “Semâ”, s. 968-969.

195 Şehâbeddîn, *Âgâhî-yi Seyyid Emîr-i Külâl*, s. 57-58.

196 Muhammed Bâkır, *Makâmât*, s. 156-157.

197 Mîr Abdülevvel, *Mesmûât*, s. 76; Muhammed Kâdî, *Silsiletü'l-ârifn*, vr. 50^a; Safî, *Reşehât*, I, 114-115.

Farsça bir eser kaleme almıştır.¹⁹⁸ Câmî'nin bir ziyafetten sonra çalgıcılara fasıl geçmelerini söylediği ve gazeller okuttuğu bilinmektedir.¹⁹⁹ Ubeydullah Ahrâr'ın müritlerinden Derviş Bey'in mûsiki ilmini bildiği ve saz çaldığı söylenir.²⁰⁰ Ahrâr'ın halifelerinden İsâ Fâzıl'ın da zikirde vecde geldiği ve müritlerinin raksettiği rivayet edilir.²⁰¹ Semâ ısrarla savunan ilk Nakşibendî ise Ahmed Kâsânî'dir. Kâsânî *Risâle der Semâ'* adlı eserinde semân faydalarından bahsetmiş,²⁰² ilk sûfilerin semâ hakkındaki görüşlerine yer vermiştir. Onun sohbet meclislerinde mûsiki dinleyip (semâ) vecde geldiği bilinmektedir.²⁰³ Orta Asyalı bir Kâsâniyye mensubu olan Bâkî Muhammed Şikârî Buhârî'nin *Cezebâtü'l-âşıkîn* adlı eseri de semâ ve cehrî zikri savunmak gayesiyle kaleme alınmıştır.²⁰⁴ Bâkî-Billâh'ın oğulları cuma geceleri Delhi'deki tekkede semâ meclisi kurmaya başlayınca İmâm-ı Rabbânî Ahmed Sirhindî tarafından eleştirilmişler, ancak yine de bu uygulamayı terketmemişlerdir.²⁰⁵

Nakşibendîler halvet uygulamasına genel olarak uzak durmuş ve "halvet der encümen" (halk içinde Hak ile olmak) prensibini benimsemişlerdir. Ancak bunun da istisnaları olmuştur. Abdülhâlîk-ı Gucdüvânî ve diğer bazı Hâcegân şeyhlerinin, "Halvet kapısını kapat, hizmet kapısını aç", "Uzlet kapısını kapat, sohbet kapısını aç" gibi sözleri de aynı şeyi ifade etmektedir.²⁰⁶ Ubeydullah Ahrâr'ın halifelerinden Muhammed Kâdî Semerkandî Taşkent'te halvete girince Nakşî geleneğini bozduğu gerekçesiyle bazıları tarafından Semerkant'taki şeyhine şikâyet edilmiş, ancak Hâce Ahrâr maksat bir olduktan sonra usullerin zaman ve zemine göre değişebileceğini söyleyerek

.....

198 Nuruosmaniye Ktp., nr. 3777, vr. 387^b-394^a. Ayrıca *Bahâristân ve Resâil-i Câmî* (Tahran 2000) içinde, s. 173-220.

199 Safî, *Reşehât*, I, 278.

200 Bâbü, *Vekâyi*, I, 22.

201 Muhyî-i Gülşenî, *Zincîr-i Zeheb*, vr. 12^a.

202 Kâsânî, *Risâle der Semâ'*, vr. 12^{a-b}.

203 Buhârî, *Müzekkir-i Ahabâb*, s. 220-221; Ebü'l-Bekâ, *Câmiu'l-makâmât*, vr. 24^b-25^a; Kışmî, *Nesemâtü'l-kuds*, s. 143-144; Hârizmî, *Silsile-i Nakşibendiyye*, vr. 123^b.

204 Buhârî, *Cezebâtü'l-âşıkîn*, vr. 133-154.

205 Sirhindî, *Mektûbât*, I, 493-494 (mektup nr. 266).

206 Pârsâ, *Kudsiyye*, s. 54; Safî, *Reşehât*, II, 451.

Muhammed Kâdî'nin halvet uygulamasına karşı çıkmamıştır.²⁰⁷ Muhammed Kâdî'nin halifesi Ahmed Kâsânî ile başlayan Kâsâniyye kolunda halvete sempatiyle bakıldığı ve zaman zaman uygulandığı anlaşılmaktadır. Müceddidiyye kolunda halvet uygulaması fazla ilgi görmemişse de, XIX. asırda Hâlidiyye kolunun kurucusu Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî ile birlikte tarikata kısmen giren halvet, özellikle Hâlidiyye'nin Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî kolunda daha fazla uygulanmıştır. Ancak diğer Hâlidî kollarında yine çoğunlukla halvet uygulanmamıştır.

Nakşibendiyye'de Riyâzet (Perhiz)

Nefsi terbiye etmek gayesiyle yapılan az yemek ve az uyumak gibi uygulamalara “riyâzat” adı verilir. Halvetin en önemli şartlarından biri az yemek ve az uyumak olduğu için, halveti kabul eden Nakşibendîler riyâzâtı da kabul etmiş, halveti kabul etmeyenler riyâzâtı da kabul etmemişlerdir.

Ali Râmîtenî'nin, “Keşke riyâzat ve mücâhede ehli, yolun daha kısa olduğunu bilselerdi” dediği nakledilir.²⁰⁸ Bir yemekten sonra tatlı ya da meyve olmazsa Bahâeddin Nakşibend bu yemeği eksik sayardı.²⁰⁹ Rivayete göre, Bahâeddin Nakşibend'in bir müridi nefsinin serkeşliğinden şikâyet edip riyâzat (perhiz) yapmak istediğini söylemişti. Bahâeddin Nakşibend ona, “Çok helva ye, üç gün sonra da şerbet dükkânına gidip bol şerbet iç” diye tavsiyede bulundu.²¹⁰ Bahâeddin Nakşibend ölüm döşeğindeyken bile müridi Alâeddin-i Gucdüvânî'ye sofraya kurup yemek yemesini söylemiş ve “Yemeği iyi yemek, işi de iyi yapmak gerekir” demişti.²¹¹

Sa'deddîn Kâşgarî ile Herat'ta yayılan Nakşibendî kolu riyâzat konusunda o dönemin Mâverâünnehir Nakşileri'nden farklı düşünüyor ve riyâzâta olumlu bakıyordu. Ubeydullah Ahrâr, “Fazla açlık ve uykusuzluk akla zarar verir, böyle bir akıl da hakikati idrakten âciz kalır. Bu yüzden bazı riyâzat ehlinin keşiflerinde hatalar vâki

•••••••••

207 Ebü'l-Bekâ, *Câmiu'l-makâmât*, vr. 45^b-46^a.

208 Dârâ Şükûh, *Hasenâtü'l-ârifîn*, s. 46.

209 Saft, *Reşehât*, I, 136.

210 Muhammed Bâkır, *Makâmât*, s. 52-53.

211 Mîr Abdülevvel, *Mesmûât*, s. 101.

olmuştur”,²¹² “Açlık sûri keşiflere sebep olur. Bazan bu keşiflere ulaşan kişiler gördükleri şeye meylederler. Bu sebeple bazıları ona tarikat yolunun hayaleti derler. Hâcegân tarikatının büyükleri müritlerin gönlü böyle şeylere takılmasın diye az yemeyi doğru bulmamışlar ve hakiki maksattan başkasına iltifat etmemişlerdir”²¹³ diyerek riyâzâtı benimsememiş ve Bahâeddin Nakşibend’in çizgisini takip etmiştir.

Ubeydullah Ahrâr’dan sonra Ahrâriyye kolunda riyâzât konusunda iki ayrı tavır görülmektedir. Birinci grup, Ahrâr’ın halifesi Muhammed Kâdî’nin önderlik edip Ahmed Kâsânî ile devam eden ve riyâzâtı benimseyen Nakşiler’dir. İkinci grup ise Ahrâr’ın halifesi Muhammed Zâhid ile başlayıp Müceddidiyye koluna uzanan ve riyâzâtı benimsemeyen Nakşiler’dir.

Nakşibendiyye’de Dinî Kurallara Bağlılık

Nakşibendîler’in temel özelliklerinden biri de İslâmiyet’in emir ve yasaklarına son derece bağlı olmaları, âlimlere saygı duyup bidatlardan kaçınmalarıdır. Bu yönüyle olsa gerek, Nakşibendiyye muhtelif bidatlardan ve Bâtınlık ile Hurûfluk gibi ekollerin tesirinden büyük ölçüde korunabilmiştir.

Hâcegân tarikatının kurucusu Abdülhâlik-ı Gucdüvânî müritlerine tavsiyede bulunurken, “Fıkıh ve hadis ilmini öğren, cahil sûffilerden uzak dur” demiştir.²¹⁴ Hâcegân şeyhlerinin de “Hocalar (din âlimleri) bizim efendilerimizdir” diyerek ulemâya büyük bir saygı gösterdikleri bilinmektedir.²¹⁵ Bahâeddin Nakşibend özellikle hadis ilmi tahsil etmiş olup ilme ve âlimlere çok önem verirdi. Bu özelliğinden dolayı Buhara medreselerindeki birçok hoca ve talebe kendisine mürit olmuştu. Ubeydullah Ahrâr *Fıkarât* adlı eserinde fenâ ve bekâ gibi mertebeleri anlattıktan sonra bu mânevî mertebelere ancak Hz. Peygamber’e, dinî kurallara ve Ehl-i sünnet ve’l-cemâat yoluna uyumla ulaşılabileceğini ilâve etmiştir.²¹⁶

•••••

212 Saft, *Reşhât*, II, 501.

213 Mîr Abdülevvel, *Mesmûât*, s. 60; Buhârî, *Makâmâtü’l-ârifîn*, vr. 182^b-183^a.

214 Gucdüvânî, *Vesâyâ*, vr. 11^a.

215 Erzengî, *Şerh-i Risâle-i Azîzân*, s. 233-234: “Hâcegân, hâcegân-ı mâyend”.

216 Ahrâr, *Fıkarât*, vr. 20^b, 74^a, 118^b.

Nakşibendî meşâyihinin düşünce dünyasında İslâmiyet'in emir ve yasaklarına bağlı olmanın yanı sıra ruhsatlarla değil azîmetle amel etme konusu da önemli bir yer tutar. Soğuk ve karlı bir gecede gusletmesi gerektiğinde su bulamayan Bahâeddin Nakşibend dinin verdiği ruhsatı kullanıp teyemmüm etmek yerine, azîmet yolunu tercih etmiş ve Rivertûn'dan Kasr-ı Ârifân'a giderek büyük zahmetlerden sonra su ile gusletmiştir.²¹⁷

Nakşibendîler'in bidat ve hurafelere karşı hassas olduğunu bilen İbn Hacer el-Heytemî (ö. 974/1567) bu tarikatı "cahil sûfilerin bulanıklıklarından uzak olan tarikat-ı aliyye" şeklinde vassetmiştir.²¹⁸

Diğer taraftan Nakşibendîler İslâm şeriatının Ehl-i sünnet mezhebine sıkıca bağlı oldukları için Şîf Safevî idarecilerinin baskısına mâruz kalmışlardır. Nitekim Safevî baskılarından kaçarak Osmanlı Devleti'ne sığınan Mirzâ Mahdûm Muñneddin Eşref Şerîfî (ö. 995/1587)²¹⁹ Safevîler'in zikir ve murakabe yapan kimi görseler "Bu bir Nakşibendî'dir" diyerek öldürülmesini vâcip gördüklerini yazar.²²⁰ Doğu'da Sünnîliği destekleyen Mâverâünnehir'in Özbek Şeybânî hanları ile Batı'da yine Sünnîliği destekleyen Osmanlılar arasında yeni bir iktidar alanı oluşturup devletini genişletmek isteyen Safevîler, İran'ın Şiîleşmesi sürecinde Nakşibendîler'i büyük bir engel olarak görmüş olmalıydılar.²²¹ Rivayete göre, Herat'ı ele geçiren Safevîler Sa'deddîn Kâşgarî ve Abdurrahman-ı Câmî'nin mezarlarını açmışlar, ancak bir süre önce cesetler başka yere nakledildiği için sadece mezar tahtalarını bulabilmiş ve onları yakmışlardır.²²²

İmâm-ı Rabbânî'nin *Redd-i Revâfız* isiminde bir eser kaleme alarak Şîa'yı eleştirdiği, Mazhar Cân-ı Cânân'ın da Delhi'de Şîiler tarafından öldürüldüğü bilinmektedir. Afganistan'dan İstanbul'a gelen Süleyman Belhî'nin Şîa'yı haklı göstermek için kitap yazması ise gelecekte Nakşî çizgisiyle çelişen bir durumdur. Afganistan'dan ailesiyle birlikte kaçan ve Anadolu'da kendisini Hanefî ve Nakşibendî diye

•••••

217 Buhârî, *Enisü't-tâlibîn*, s. 103-104.

218 Heytemî, *el-Fetâva'l-hadisyye*, s. 246.

219 Hayatı ve eserleri için bk. Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, s. 297-299.

220 Şerîfî, *Nevâküzü'r-Revâfız*, vr. 61^a; Algar, "Nakshbandiyya", s. 935.

221 Algar, "Political Aspects of Naqshbandî History", s. 129.

222 Lâmiî Çelebi, *Nefehâtü'l-üns Tercümesi*, s. 456; Mecdî, *Hadâiku's-Şekâik*, s. 281; Hikmet, *Câmî*, s. 51-52.

tanıtan Süleyman Belhî'nin takıyye yaparak kendini gizlemiş bir Şif olma ihtimali vardır.

Kanûnî Sultan Süleyman Eskişehir'deki Seyyid Gazi Tekkesi'ni Kalenderî Râfızîler'den temizlendikten sonra buraya şeyh olarak Bursalı Nakşibendî Şeyh Enverî'yi (ö. 973/1565) tayin ederek o bölgeyi Sünnileştirmek istemiştir.²²³ Yeniçeri Ocağı ile birlikte kapatılan Bektaşî tekkelerinin bazılarına Nakşibendî şeyhlerinin postnişin tayin edilmiş olması da aynı gayeye mâtuftur.

Nakşibendiyye'de Melâmet

Melâmet kelimesi sözlükte "kınamak" anlamına gelir. Bu mâna ile irtibatlı olarak, melâmet düşüncesinin temel ilkelerinden biri kişinin ibadetlerini kusurlu ve eksik görüp kendisini kınaması, diğeri de insanların onu eleştirmesinden korkmamasıdır. "... ve kınayanın kınamasından korkmazlar" (el-Mâide 5/54) âyeti bu ikinci ilkeyi ifade eder. Melâmet düşüncesinin önemli prensiplerinden biri de sūfînin mânevî halini gizlemesi, şöret ve gösterişten kaçınmasıdır. Bu gayeyle onlar toplum içinde ârif bir sūfî edasıyla dolaşmak yerine sıradan bir insan gibi davranmayı tercih ederler. Gösterişten kaçındıkları için kerametlerini gizlerler. Semâ meclislerinde vecde gelip raksetmekten, yüksek sesle (cehrî) zikir yapmaktan, tarikat mensubu olduklarını gösterecek özel bir kıyafet giymekten, hatta tekke kurmaktan kaçınırlar. Tarikat merasimlerine önem vermezler, görkemli türbeler yapmaz ve kendilerine yapılmasını istemezler. Fütüvvet neşvesinde fedakâr ve cömert insanlardır. El emeği ile çalışıp kazanmaya önem verirler. Bu sayılan özellikleri Nakşibendîler'de de görmek mümkündür.

Abdülhâlik-ı Gucdüvânî müridine yaptığı vasiyetlerinde şöyle demiştir: "Halkın övmesi ve yermesi senin nazarında bir olsun ve halkın kınamasına üzülme!"²²⁴ Hüseyin Vassâf Nakşibendîler'in özel kıyafet ve taca önem vermediklerini şu cümleleriyle ifade etmiştir: "Tarîk-ı Nakşî sâlikleri için turuk-ı sâirede olduğu gibi bir kisve-i mahsûsa yoktur. Herkes mesleğine göre ne yolda telebbüs ediyorsa o esastır. Nakşî şeyhleri de ale'l-ekser ziyî-i ulemâda bulunurlar. Bunların tâc-ı Nakşibendî istimal edenleri de vardır."²²⁵ Hâce-

.....

223 Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, s. 85-86.

224 Gucdüvânî, *Vesâyâ*, vr. 12^a.

225 Hüseyin Vassâf, *Sefîne*, II, 18.

gân şeyhlerinin, “Bize göre hırka değil, hırfe (meslek) önemlidir” dedikleri bilinmektedir.²²⁶ Bahâeddin Nakşibend’in mânevî hali gizlemeyi ifade eden şu beyti sohbetlerinde okuduğu bilinmektedir:

*Ez derûn şev âşinâ ve’z birûn bîgâne-veş
În çonîn zîbâ revîş kem mî buved ender cehân.*

(İçeriden [Hakk’a] âşina ol, dışarıdan ise habersiz gibi [davran]);
Bu tür güzel bir usul cihanda az bulunur).²²⁷

Melâmetîler’den birine “Niçin semâ meclislerini terkediyorsunuz?” diye sorulunca şu cevabı vermişti: “Semâ meclislerini kötü gördüğümüz ya da meşruiyetini inkâr ettiğimiz için terketmiyoruz, fakat gizlediğimiz hallerin ortaya çıkmasından korkarak terkediyoruz.”²²⁸ Bu cevap Bahâeddin Nakşibend’in, “Semâ inkâr etmiyoruz ama yapmıyoruz da” cümlesine benzemektedir. Abdülhâlik-ı Gucdüvânî’nin tavsiyelerinden biri şudur: “Tekke kurma, tekkede de oturma!”²²⁹ Hâcegân şeyhlerinin, “Bizim için hankah değil, sût u âh (yanmak ve inlemek) önemlidir” dedikleri nakledilir.²³⁰ Bu rivayetler, Nakşibendîler’deki melâmet neşvesini açıkça göstermektedir.

Diğer taraftan Nakşibendî şeyhi Abdurrahman-ı Câmî kendi döneminde Melâmetîler’e benzeyenleri iki gruba ayırmış, hakiki olarak benzeyenlerin Kalenderî, bâtil olarak benzeyenlerin de alenen günah işleyen zındıklar olduğunu ifade etmiştir.²³¹ Nakşibendîler melâmet prensiplerini dinî kurallar ve Ehl-i sünnet anlayışı içinde yorumlayarak yeni bir sentez ortaya koymuşlardır.

Nakşibendiyye’de Vahdet-i Vücûd ve Vahdet-i Şühûd

Hâcegân dönemi şeyhlerinden vahdet-i vücûdu îmâ edecek bir söz nakledilmemiştir. Sonraki dönem Nakşibendî şeyhlerinden Muhammed Pârsâ *Fusûsu’l-hikem* isimli esere şerh yazmış, Ubeydullah

•••••

226 Erzenği, Şerh-i Risâle-i Azîzân, s. 210 vd.

227 Buhârî, *Enîsü’t-tâlibîn*, s. 120.

228 Sülemî, *Risâletü’l-Melâmetiyye*, s. 103-104.

229 Gucdüvânî, *Vesâyâ*, vr. 12^a.

230 Erzenği, Şerh-i Risâle-i Azîzân, s. 206 vd.

231 Câmî, *Nefehâtü’l-üns*, s. 11.

Ahrâr *Fıkarât* isimli eserinde ve Abdurrahman-ı Câmî *Nakdü'n-nusûs fî şerhi Nakşi'l-Fusûs* isimli eserinde vahdet-i vücûdu benimzediklerini ifade etmişlerdir. Nakşibendî silsilesinde vahdet-i vücûdu açıkça ilk eleştiren kişi İmâm-ı Rabbânî Ahmed-i Sirhindî'dir. Sirhindî, vahdet-i vücûdun tasavvuf yolunda ulaşılacak, ancak aşılması gereken bir merteye olduğunu, onun üzerinde vahdet-i şühûd isminde daha yüksek bir idrak seviyesi olduğunu, ancak bunun da aşılarak abdiyyet yani kulluk mertebesine ulaşılması gerektiğini söylemiştir.

İmâm-ı Rabbânî'ye göre, gündüz güneş doğunca yıldızlar görünmez hale gelir. Bu esnada bir kimsenin "Gökyüzünde yıldız yok, sadece güneş var" (ya da yıldızlar hayal ve güneşten farklı değil) demesi ve böyle inanması vahdet-i vücûd ehlinin haline örnektir, ilme'l-yakîn mertebesidir. Yani Sirhindî'ye göre, vahdet-i vücûd bir algı yanılmasıdır. "Gökyüzünde güneşten başka bir şey göremiyorum, ancak bu durum yıldızların olmadığı anlamına gelmez, yıldızlar vardır ancak güneşin yoğun ışığı sebebiyle örtülmüş, görünmez hale gelmişlerdir" diye düşünen kişi ise vahdet-i şühûd ehlinin haline örnektir, ayne'l-yakîn mertebesidir. Eğer bu kişinin görüşü güçlenir ve güneşle yıldızları ayrı ayrı görebilirse bu, diğer ikisinden daha yüksek bir merteye olan hakka'l-yakîn (abdiyyet: kulluk) mertebesidir.²³²

İmâm-ı Rabbânî'den sonra Hindistan'daki Müceddidiyye mensupları tarafından bu görüşler devam ettirilmişse de Osmanlı coğrafyasına gelen Müceddidi mensupları genellikle İbnü'l-Arabî'nin vahdet-i vücûd fikrine bağlı kalmışlar, Hâlidîyye mensupları ise kendi zevk, idrak ve algılamaları nisbetinde bazıları vahdet-i vücûda bazıları da vahdet-i şühûda meyilli olmuştur.²³³

Nakşibendiyye'nin Cumhuriyet Sonrasındaki Durumu Millî Mücadele'de Nakşibendîler

XX. yüzyılın başlarında Batılı devletler Türkiye topraklarını işgal etmeye girişince beklemedikleri bir halk direnişi ile karşılaştılar. Bu direnişi örgütleyen ve önderliğini yapan kişilerin başında Mustafa

••••••••

232 Sirhindî, *Mektûbât*, I, 111-112 (nr. 43).

233 Nakşibendiyye'de vahdet-i vücûd ve vahdet-i şühûd konusunda bk. Tosun, *Bahâeddin Nakşibend*, s. 351-358; a.mlf., *İmâm-ı Rabbânî Ahmed Sirhindî*, s. 88-108.

Kemal Paşa (Atatürk) geliyordu. Mustafa Kemal Anadolu'nun kurtuluş savaşında halkın bütün kesimlerinden, özellikle din adamları ve tarikat mensuplarından önemli bir destek aldı. Bu destekleri sebebiyle 1920'de Ankara'da kurulan I. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde birçok tarikat şeyhi ve müridi mebus (milletvekili) oldu. Nakşibendî şeyhlerinden Servet (Akdağ) Efendi ve Hasan (Tokcan) Efendi bunlardan birkaçıdır.

Erzincan şehrindeki Nakşibendî şeyhi Ahmed Fevzi Efendi (ö. 1924) Millî Mücadele'de yer almış, 1919'da toplanan Erzurum Kongresi'ne Erzincan delegesi olarak katılmış, Cumhuriyet'in ilânından sonra 28 Nisan 1920'de TBMM'ye Erzincan'ı temsilen milletvekili olmuştur. Bu zat, Mustafa Kemal'in Doğu Anadolu'daki birçok gezisine iştirak etmiştir.²³⁴

İstanbul'un Üsküdar ilçesinde bulunan ve Nakşibendî tarikatına mensup olan Özbekler Tekkesi, Millî Mücadele'ye büyük bir destek vermiştir. 1920'de İstanbul düşman devletleri tarafından işgal edilince İstanbul'dan Anadolu'ya gidip Millî Mücadele'ye katılmak isteyen aydınlar ve subaylar önce gizlice bu tekkeye gelirler, Şeyh Atâ Efendi'nin (ö. 1936) misafiri olarak tekkede gizlenirler, uygun bir ortam olunca Anadolu'ya giderlerdi. Bu yolu kullanarak Anadolu'ya intikal edebilenler arasında Fevzi Çakmak, İsmet İnönü, Celâl Bayar, Halide Edip Adıvar, Mehmed Âkif Ersoy, Ali Fuat Cebesoy ve Hamdullah Suphi Tanrıöver gibi önemli şahıslar bulunuyordu. Üsküdar Özbekler Tekkesi İstanbul'dan Anadolu'daki Millî Mücadele'ye silâh kaçırmak için de bir üs olarak kullanılırdı. Ayrıca yaralanan bazı vatanperverlerin bu tekkede tedavi gördükleri bilinmektedir.²³⁵

Mustafa Kemal Atatürk bir başka Nakşibendî şeyhi Küfrevîzâde Abdülbâki Efendi'ye (ö. 1943) mektuplar yazarak Millî Mücadele'ye verdiği destekten dolayı ondan övgü ve saygı ile bahsetmiştir.²³⁶ Yine bir Nakşibendî şeyhi Muhammed Ziyâeddin Nursinî (ö. 1923) I. Dünya Savaşı'na müritleriyle birlikte katılmış, Rus ve Ermeniler'e karşı savaşmış, bu savaşta bir kolunu kaybetmiştir. Savaşta gösterdiği cesa-

•••••

234 Tuygun, *Erzincan'ın Mânevî Mimarları*, s. 14, 85, 112-113.

235 Geniş bilgi için bk. Beyoğlu, "Millî Mücadele ve Özbekler Tekkesi", I, 201, 206-209.

236 Mektupların tam metni için bk. *Hayat Tarih Mecmuası*, sy. 108 (1973), s. 20-24.

retten dolayı kendisini takdir eden Atatürk, Nursini'ye bir mektup yazarak Millî Mücadele'de ondan yardım istemiştir. Söz konusu mektup, *Nutuk*'un vesikalar bölümünde mevcuttur. Başka bir Nakşibendi şeyhi Dağıstanlı Ahmed Hüsameddin Efendi (ö. 1925, Hüsametdin Cindoruk'un dedesi) 1922 tarihli bir mektubunda Mustafa Kemal'e şöyle yazıyordu: "Uzun bir zamandan beri milletin felâketiyle salâh ve felâhiyla (kurtuluşu ile) uğraşıyorsunuz, metanet (sabır) gösteriniz."²³⁷

Tekkelerin Kapatılmasından Sonra Türkiye'de Nakşibendîler

Cumhuriyet sonrası Türkiye'de en yaygın ve etkin tarikat Nakşibendîlik'tir. Ülkedeki Nakşibendîler'in çoğu Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî'den (ö. 1242/1827) sonra Nakşibendî-Hâlidî adını alan kola mensuptur. Bunlardan sosyal, kültürel veya politik hayatta etkin olanları şu gruplardır.²³⁸

İskender Paşa Cemaati

Kamuoyunda İskender Paşa Cemaati diye bilinen Nakşibendîyye tarikatı mensupları, ömrünün son dönemini İstanbul'daki İskender Paşa Camii imamı olarak geçiren Nakşibendî-Hâlidî şeyhi Mehmet Zahit Kotku'nun (ö. 13 Kasım 1980) bağlılarından meydana gelmektedir.

Mehmet Zahit Kotku ile aynı tarikata mensup olan Şeyh Abdülaziz Bekkine (ö. 2 Kasım 1952) üniversite çevrelerinden katılan hoca ve talebelerle irşat halkasını epeyce genişletmişti. Onun sohbetine iştirak edenler arasında Türk münevverlerinden Nurettin Topçu, Orhan Okay, Gökhan Evliyaoğlu, Mazhar Özman, Osman Çataklı, Esat Coşan gibi şahsiyetler bulunuyordu.

Mehmet Zahit Efendi, Şeyh Abdülaziz Bekkine'nin vefatı üzerine müritlerin başına geçmek için 1952 Aralık ayında Bursa'dan İstanbul'a taşındı. Bir süre sonra Fâtih ilçesindeki İskender Paşa Camii'ne imam oldu. Vefatına kadar burada imam ve şeyh olarak faaliyetlerini sürdürdü. Selefî Abdülaziz Bekkine, çevresinde oluşturmuş olduğu üniversite hoca ve talebelerinden geniş bir halkayı ona

••••••••••

237 Kara, *Metinlerle Günümüz Tasavvuf Hareketleri*, s. 36-37.

238 Bu konuda bk. Algar, *Nakşibendîlik*, s. 253-275.

miras bırakmıştı. O günlerin Türkiye'sinde önemli bir saygınlığı olan bu eğitilmiş kesim, Mehmet Zahit Efendi'nin çok sayıda yeni mürit adayıyla, özellikle gençlerle tanışmasına yardımcı oldu. Ona intisap edenler arasında Korkut Özal (Turgut Özal'ın kardeşi), Sebahattin Zaim, Necmettin Erbakan gibi şahsiyetler bulunmaktaydı.

Mehmet Zahit Kotku'nun 13 Kasım 1980 tarihinde vefatından sonra yerine damadı Prof. Dr. Mahmut Esat Coşan geçmiştir. Esat Coşan, Mehmet Zahit Efendi'nin emri üzerine kurduğu Hakyol Vakfı'nın çalışmalarını bizzat ilgilendi, muhtelif yerlerde şubeler açtırdı. Cemaat 1983'ün Eylül ayında *İslâm* dergisini çıkarmaya başladı. Ayrıca 1985 Nisanında *Kadın ve Aile*, *İlim ve Sanat* dergilerini yayımlamaya başladı. Daha sonra *Gülçocuk* ve *Panzehir* dergileri neşredildi.²³⁹

1990 senesinde İskender Paşa Cemaati ile Necmettin Erbakan'ın kurduğu Refah Partisi'nin arasında önce ihtilâf çıktı, sonra yolları ayrıldı. Cemaatin etkinliği zamanla azaldı. Bir süre sonra hem dergiler, hem de yayınevi kapandı.²⁴⁰ Esat Coşan 4 Şubat 2001 tarihinde Avustralya'da bir trafik kazası sonucu vefat etti. Mehmet Zahit Kotku'nun bir diğer müridi Prof. Dr. Cevat Akşit de Gaye Vakfı'nı kurarak eğitim hizmetlerine devam etti.

Erenköy Cemaati

Erenköy Cemaati diye bilinen Nakşibendiyye mensupları, Mahmut Sami Ramazanoğlu Efendi'nin bağlılarından oluşmaktadır. Sami Efendi'nin tarikat faaliyetlerini uzun müddet İstanbul'un Erenköy semtinde sürdürmüş olmasından dolayı Erenköy Cemaati adıyla meşhur olmuştur. 1892'de Adana'da dünyaya gelen Sami Efendi, İstanbul'da Nakşibendî şeyhi Muhammed Esad Erbilî'ye (ö. 1931) intisap etmiş ve ondan hilâfet almıştır. Esad Erbilî Aralık 1930 tarihinde meydana gelen Menemen olayı sonrasında mahkemede yargılanıp müebbet hapis cezasına çarptırılmış ancak kısa süre sonra hastanede vefat etmiştir.²⁴¹

••••••••••

239 Cemaat hakkında bk. Demirci, *Modernisation Religion*. Mehmet Zahit Kotku hakkında en önemli eser şudur: Coşan, *Mehmed Zahid Kotku*.

240 Bu konuda bk. Çakır, *Ayet ve Slogan*, s. 17-54.

241 Menemen hadisesi hakkında bk. Kısakürek, *Son Devrin Din Mazlumları*, s. 129-170.

Bu olaylar ve dönemin baskıları sebebiyle Mahmut Sami Ramazanoğlu tasavvufî eğitim faaliyetlerini önceleri ev sohbetleri şeklinde gizlice yürüttü. Baskıların azaldığı dönemlerde ise cami vaazları şeklinde irşat görevine devam etti. 1951 senesinde tekrar İstanbul'a gelen Sami Efendi, iki yıl sonra 1953 yılında önce hacca, dönüşte de Şam'a giderek oraya yerleşti. Burada dokuz ay kadar kaldıktan sonra yine İstanbul'a döndü. Sami Efendi'nin sohbet halkalarına değişik meslek ve seviyelerden insanlar katılıyordu. Şeyhliği müddetince Tahtakale'de bir şirketin muhasebesini tutuyor olması, onun iş çevreleriyle de ilişki kurmasını kolaylaştırmıştı. 1979 yılında Suudi Arabistan'a hicret etti ve ömrünün kalan kısmını orada geçirdi. 12 Şubat 1984 tarihinde Medine'de vefat etti ve oraya defnedildi. Müritleri tarafından kurulan Erkam Yayınları Mahmut Sami Efendi'nin kitaplarını yayımlamıştır. Bunlar bazı sûre tefsirleri, ashâb-ı kirâmın hayatı, Hz. Peygamber'in savaşları ve tasavvufî sohbet konularında hepsi Türkçe on altı kadar eserdir.

Sami Efendi'nin vefatından sonra Erenköy Cemaati'nin başına Musa Topbaş Efendi geçmiştir. "Sâdık Dâna" müstear ismini kullanan Musa Efendi döneminde cemaat daha da büyümüş, 1986 Mart ayında da *Altınoluk* isminde aylık dinî-tasavvufî bir dergi yayımlanmaya başlamıştır. Ayrıca İstanbul'da Aziz Mahmud Hüdâyî Vakfı kurulmuş, bu vakıf aracılığı ile fakirlere yardım, öğrencilere yurt, yaşlılara huzur yurdu ve diğer bazı dinî eğitim müesseseleri kurulmuştur. Cemaat kendisini politikanın dışında tutmaya özen göstermektedir.

Musa Topbaş 1999 senesinde vefat etti. Cemaat Orta Asya, Balkanlar ve Afrika'da İslâmî eğitim faaliyetlerine hız verdi, bu bölgelerde birçok okul kuruldu, değişik dillere dinî eser tercüme hızlandı. Topbaş ailesi, eskiden beri ihtiyaç sahibi insanlara ve İslâmî faaliyetlere maddî destek sağlamalarıyla meşhurdur.²⁴²

Mahmut Sami Efendi'nin yolunu devam ettiren bir diğer müntesibi Yahyalılı Hacı Hasan Efendi (ö. 1987) idi. Sevenleri tarafından Safa Vakfı kurulmuş olup *Yeni Dünya* adıyla dinî bir dergi yayımlanmaktadır.²⁴³

•••••

242 Ergül, *Hâce Mûsâ Topbaş*.

243 Koca, "Hasan Efendi, Yahyalılı", s. 318-319.

Menzil Cemaati

Cemaatin adı Nakşibendî şeyhi Muhammet Raşit Erol'un (ö. 22 Ekim 1993) tarikat faaliyetlerini yürüttüğü Adıyaman'ın Kâhta ilçesine bağlı Menzil (bugünkü adıyla Durak) köyünden gelmektedir. Muhammet Raşit Efendi babası Abdülhakim Hüseyin'den (ö. 1972) icâzet almıştır.

Muhammet Raşit Efendi zamanında tarikat faaliyetleri daha da genişlemiş ve Türkiye'nin dört bir yanından Menzil'e gidenlerin sayısında bâriz bir artış olmuştur. 1980'li yıllarda içki, kumar gibi kötü alışkanlıklara sahip kişilerin onun dergâhına gidip sohbet dinledikten sonra bu alışkanlıklarını terkettiklerine dair anlatılan rivayetler, Menzil köyündeki dergâha yapılan ziyaretleri daha da arttırdı.

Raşit Efendi'nin yurt içinden ve yurt dışından çok fazla ziyaretçi akınına uğraması, merkezî idareyi rahatsız etmeye başlamıştı. 12 Eylül 1980 askerî darbesinden sonra sıkı takibat altına alınan Şeyh Raşit Efendi'nin, siyasetten ve particilikten uzak durmaya çalıştığı, yakınlarına, oğullarına ve halifelerine bunu ısrarla tavsiye ettiği belirtilmektedir. Kaydedildiğine göre onun en çok üzerinde durduğu şey, ilim ve talebe yetiştirmektir. Merkezî idare Raşit Efendi'nin faaliyetlerini genişletmesinden rahatsız olunca, 1983 senesinde onu Çanakkale'nin Gökçeada ilçesine sürerek burada mecburi ikamete tâbi tutmuş, bir süre sonra tekrar Menzil köyüne dönmesine izin verilmiştir.

Raşit Efendi 1993 senesinde vefat etti. Cemaat onun halifeleriyle devam etmekte olup son yıllarda *Semer kand* dergisi, *Semer kand* Yayınevi ve *Semer kand* TV ile hizmet alanını genişletmiştir.

İsmail Ağa Cemaati

İsmail Ağa adı, cemaatin başındaki Nakşibendî şeyhi Mahmut (Ustaosmanoğlu) Efendi'nin bir dönem imamlık yaptığı İstanbul Fatih Çarşamba'daki İsmail Ağa Camii'nden gelmektedir. Trabzon'un Çaykara ilçesinde doğan Mahmut Efendi, Ahıskalı Ali Haydar Efendi'nin (ö. 1960) halifesidir.

Mahmut Efendi zamanında tarikat daha geniş muhite yayılmış, çok sayıda Kur'an kursu yapılmıştır. Mahmut Efendi tarikata girmek

isteyenlerden; kadınların çarşaf giymesini, erkeklerin de sakal bırakıp, şalvar, sarık ve cübbe giymesini tavsiye etmektedir. Bu yönüyle cemaat, diğer tarikatlardan farklı bir yol izlemektedir.

Verdiği vaazlar sebebiyle zaman zaman Mahmut Efendi hakkında soruşturmalar açılmış, devamlı takip altında tutulmuştur. Cemaati tarafından açılan bir kısım Kur'an kursları, yasal olmadığı gerekçesiyle kapatılmak istenmiştir. Mahmut Efendi müritlerinin yardımıyla *Rûhu'l-furkân* isminde bir tefsir yayımlamaktadır. Cemaat, bir ara *Beyân* isminde aylık bir dergi de yayımlamıştır.

İhlas Vakfı Cemaati

Bir diğer Nakşibendî-Hâlidî şeyhi Abdülhakim Arvâsî'dir (ö. 1943). Abdülhakim Efendi, Aralık 1930 tarihinde meydana gelen Menemen olayı bahanesiyle birçok tanınmış din âlimi ve şeyh gibi tutuklanmış, ancak açılan davada berat etmiştir. 1943'teki vefatından sonra yerine halife sıfatıyla kimse geçmemişse de, iki önemli müridi tasavvufî neşriyata devam etmiştir. Bunlardan biri Necip Fazıl Kısakürek, diğeri Hüseyin Hilmi Işık'tır. Hüseyin Hilmi Işık'ın soyadına nispetle etrafında toplanan cemaate halk arasında Işıkçılar adı verilmiştir.

Necip Fazıl Kısakürek, şeyhi Arvâsî'nin iki Osmanlıca eserini sadeleştirip yeni harflere çevirerek yayımlamıştır. Bunlar *er-Riyâzu't-tasavvufiyye* ve *Râbita-i Şerife* isimli eserlerdir. Ayrıca *Büyük Doğu* isminde bir dergi yayımlayan Kısakürek, Türkiye'deki dine muhalif kesimlerle yazılı polemige girmiş, gençleri bilinçlendirmek için konferanslar vermiş, eserler kaleme almıştır. Bu yönüyle o, Türkiye'de İslâmcı bir neslin yetişmesine önemli bir katkı sağlamıştır.

Arvâsî'nin diğeri müridi Hüseyin Hilmi Işık dinî ve tasavvufî eserler yayımlamıştır. Asıl mesleği kimya mühendisliğidir. *Türkiye* gazetesi bu cemaatin en önemli yayın organıdır. Hüseyin Hilmi Işık 2001 senesinde vefat etmiştir.

Cemaatin kurduğu İhlas Vakfı bazı öğrenci yurtları ve hayır hizmetleri yapmaktadır. Cemaatin televizyonu olan Türkiye Gazetesi Radyo Televizyonu (TGRT Haber) dinî-tasavvufî filmler de yayımlamaktadır.

Süleyman Efendi Cemaati

Süleyman Hilmi Tunahan Efendi'nin (ö. 1959) bağlarından oluşan Nakşibendî cemaati kamuoyunda "Süleymancılar" diye bilinmektedir. Süleyman Efendi, bugün Bulgaristan sınırları içinde bulunan Silistre'nin bir köyünde 1888 senesinde dünyaya gelir. İlk tahsilini babasının yanında yapar. Daha sonra Silistre Rüşdiyesi'nden mezun olur ve İstanbul'a gönderilir, eğitimine burada devam eder. Henüz medrese talebesiyken tanıştığı Nakşibendî-Müceddidî şeyhlerinden Salâhuddin b. Mevlânâ Sirâcüddin'in irşat halkasına dahil olmuş ve onun yanında tasavvufî eğitime başlamıştır. Ülkede dinî eğitimin yasak olduğu günlerde bulabildiği talebelere gizliden gizliye, kendi geliştirdiği yeni bir usul ve tertiple çok kısa zamanda Kur'an-ı Kerim öğretmeyi sürdürmüş, bunun yanı sıra fırsat buldukça Arapça ve klasik dinî ilimleri de okutmuştur. Birkaç defa yargılanıp beraat eden Süleyman Efendi'nin talebeleri tarafından Türkiye'nin birçok yerinde cemaatin Kur'an kursları açıldı.

Süleyman Efendi 1959 senesinde yetmiş bir yaşında vefat etmiştir. Vefatından sonra geride tasavvufî anlamda halef kalmamış, cemaat yönetimi bir süre kolektif olarak sağlanmış, zamanla Süleyman Efendi'nin damadı olan Kemal Kacar (ö. 2000) tek başına cemaatin idaresini üstlenmiştir. Cemaat, Türkiye'de Kur'an kurslarını yaygınlaştırma faaliyetinin yanı sıra, Avrupa'daki Türk işçileri arasında da ilk önemli İslâmî faaliyeti başlatan gruptur. Cemaatin *Yedi Kita* isminde bir süreli yayını vardır. Fazilet Neşriyat tarafından cemaate yönelik bazı kitaplar da yayımlanmaktadır. Son yıllarda cemaat, Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nde de eğitim faaliyetleri yürütmektedir.

Darende Cemaati

Malatya'nın Darende ilçesinde yaşayan ve orada imamlık yapan Osman Hulûsi Ateş Efendi'nin (ö. 1990) cemaatidir. Sivashlı İhrâm-cızâde İsmail Hakkı Toprak (ö. 1969) Efendi'den tarikat icâzeti alan Osman Hulûsi Efendi'nin şiirlerini ihtiva eden divanı, mektupları ve hutbeleri yayımlanmıştır. 1986'da kurulan es-Seyyid Osman Hulûsi Efendi Vakfı hem Darende'de hem de başka şehirlerde öğrenci yurdu, hastahane, tarihî eserlerin onarımı gibi sosyal ve kültürel hizmetler yürütmektedir. 1990'da vefat eden Hulûsi Efendi'nin bestelenmiş şiirlerinden biri şudur:

*Hulûsi âşıkısan eğer
Dur yatma gel vakt-i seher,
Bak gör ki âlem serteser
Feryâd eder vakt-i seher.*²⁴⁴

Diğer Nakşibendîler

Yukarıda anlatılanların dışında Türkiye’de çok sayıda Nakşibendî cemaati vardır. Muhammet Küfrevî, Alvarlı Muhammed Lütî Efendi (ö. 1956), Muhammet İhsan Oğuz Efendi (ö. 1991), Dede Paşa Musa Baştürk Efendi (ö. 1974) gibi Nakşibendî şeyhlerinden yürüyen kolları dinî-tasavvufî eserler yayımlamak, fakirlere ve öğrencilere yardımcı olmak gibi hizmetler yürütmektedirler.

Bunlardan Muhammet Küfrevî ile Nurcular ya da Risâle-i Nûr ekolü diye bilinen cemaatin kurucusu olan Bedfüzzaman Said Nursî’nin özel dostluğu olmuştur. Muhammet Küfrevî kanalıyla Said Nursî ile Alvarlı Muhammed Lütî Efendi arasında bir irtibattan da söz edilmektedir. Nurcular’ın tasavvufa ve Nakşibendiyye’ye özel bir ilgi ve sempati duymalarında bu irtibatlar etkili olmuş olmalıdır.

Nakşibendiyye’nin Hâlidîyye koluna mensup Haznevî cemaati de son yıllarda *İlim ve İrfan* adında dinî-tasavvufî bir dergi yayımlamaktadır.

•••••

244 Bu kolun silsilesi hakkında bk. Özköse – Şimşek, *Altın Silsile’den Altın Halkalar*.

Bibliyografya

Klasik Kaynaklar

- Abdîzâde, Hüseyin Hüsâmeddin, *Amasya Tarihi*, İstanbul 1328-30/1910-12.
- Açıkbaş Mahmud Efendi, *Risâle-i Nûrbahşiyye*, Süleymaniye Ktp., H. Hayri – H. Abdullah, nr. 146.
- Ahmed İlâhî, *Kenzü'l-esrâr*, Süleymaniye Ktp., İbrâhim Efendi, nr. 868.
- Ahmed Saîd Fârûkî, *el-Envârü'l-mültemia tercümetü'l-Enhâri'l-erbaa*, trc. Muhammed b. Veliyyüddin el-Hıfzî, Millet Ktp., Ali Emîrî, Arabî, nr. 1041.
- Ahrâr, Ubeydullah, *Fıkarât*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2143.
- Aktepe, Orhan, *Terzi Baba ve Miftâh-ı Kenz*, Erzincan: Ermat Ofset, 2003.
- Ali Emîrî, *Tezkire-i Şuarâ-yı Âmid*, İstanbul: Matbaa-i Âmedî, 1328/1910.
- Anonim, *Menâkıb-ı Ömer Rızât Dârendevî*, Millet Ktp., Ali Emîrî, Şer'iyeye, nr. 1096.
- Arvâsî, Seyyid Sibgatullah, *Minah*, der. Mevlânâ Hâlid-i Şirvanî Ölekî, İstanbul: Semerkand Yayınları, 2009.
- Atâî, Nev'îzâde, *Hadâiku'l-hakâik fî tekmileti'ş-Şekâik*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1268/1852.
- Ayvânsarâyî, Hüseyin, *Hadikatü'l-cevâmi'*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1281/1864.
- Bâbü, Muhammed, *Vekâyi: Babur'un Hâtıratı*, nşr. Reşit Rahmeti Arat, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1987.
- Bâkî-Billâh, *Külliyât-ı Bâkî-Billâh*, nşr. Ebü'l-Hasan Zeyd Fârûkî – Burhân Ahmed Fârûkî, Lahor: İşâat-i Menzil-i Bul Road, 1967.
- Baldırzâde Selîsî Şeyh Mehmed, *Ravza-i Evliyâ*, nşr. Mefail Hızlı – Murat Yurtsever, Bursa: Arasta Yayınları, 2000.

- Behrâyiçî, Naïmullah, *Ma'mûlât-ı Mazhariyye*, Kanpûr: Matba'ı Nizâmî, 1275/1858.
- Belgrâdî, Seyyid Mahmud Râşid, *Risâle-i Ma'rûf (Beyân-ı Ahvâl-i Tari-ku'n-Nakşibendî ve Kerâmât-ı Şeyh Abdullah el-Ma'rûf el-Kurîmî)*, özel kütüphanemizdeki yazma nüsha.
- Bergamavî, Muhammed Haydar, *Teselsül-i Tarikat-ı Hâcegân-ı Nakşibendiyye-i Zenbûriyye*, Ankara Millî Ktp., Yazmalar, nr. A-4349.
- Buhârî, Bâkî Muhammed Şikârî, *Cezebâtü'l-âşıkîn*, Özbekistan Fenler Akademisi Bîrûnî Şarkiyat Enstitüsü Ktp., nr. 1344/II.
- ....., *Makâmâtü'l-ârifîn*, Özbekistan Fenler Akademisi Bîrûnî Şarkiyat Enstitüsü Ktp., nr. 1344.
- Buhârî, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Mes'ûd, *er-Risâletü'l-Bahâiyye*, Kayseri Râşid Efendi Ktp., nr. 1110.
- Buhârî, Hasan Nisârî, *Müzekkir-i Ahabâb*, New Delhi-Haydarâbâd: Dâiretü'l-maârifî'l-Osmâniyye, 1969.
- Buhârî, Muhammed, *Meslekü'l-ârifîn*, İÜ Ktp., FY, nr. 185.
- Buhârî, Nâsiruddin, *Tuhfetü'z-zâirîn*, Buhara: Matbaa-i Buhârâ, 1328/1910.
- Buhârî, Salâh b. Mübârek, *Enisü't-tâlibîn ve uddetü's-sâlikîn*, nşr. Halil İbrahim Sarıoğlu, Tahran: İntişârât-ı Keyhân, 1371 hş./1992.
- Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333.
- Câmî, Abdurrahman, *Nefehâtü'l-üns*, nşr. Mahmud Âbidî, Tahran: İntişârât-ı İttilâât, 1375 hş./1996.
- ....., *Risâle-i Mûsikî, Bahâristân ve Resâil-i Câmî* içinde, nşr. A'lâhân Efsahzâd v.dğr., Tahran: Mîrâs-ı Mektûb, 2000, s. 173-220.
- Cevdet Paşa, *Tezâkir*, haz. Cavid Baysun, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1967.
- Çerhî, Ya'kûb, *Risâle-i Ünsiyye*, nşr. Muhammed Nezîr Rânchâ, İslâmâbâd: Merkez-i Tahkîkât-ı Fârsî-yi İrân u Pâkistân, 1983.
- ....., *Tefsîr-i Ya'kûb-i Çerhî*, Bombay: Matba'ı Kerîmî, 1326/1908.
- Çokreşî, İbrahim, *İşaretler*, haz. Mehmet Ildırar, İstanbul: Umran Yayınları, 1994.
- Dârâ Şükûh, *Hasenâtü'l-ârifîn*, Tahran: Müessese-i Tahkîkât ve İntişârât-ı Vaysman, 1352 hş./1973.
- Dehbîdî, Mîrzâ Maksûd, *Mir'âtü's-sâlikîn*, Özbekistan Fenler Akademisi Bîrûnî Şarkiyat Enstitüsü Ktp., nr. 530.

- ....., *Nesemâtü'l-kuds*, Medine-i Münevvere, Melik Abdülazîz Ktp., Ârif Hikmet, nr. 902/50 (260 sayfa, Farsça).
- Dihlevî, Abdullah, *Mekâtib-i Şerîfe*, İstanbul: Hakikat Kitabevi, 1992.
- Dihlevî, Şah Veliyullah, *İntibâh fî selâsili evliyâillâh*, Lyallpur: Kütübhâne-i Aleviyye-i Razaviyye, ts.
- Ebü'l-Bekâ, Hâce Canı, *Câmiu'l-makâmât*, Beyazıt Devlet Ktp., Bayezid, nr. 9339.
- Erzengî, Muhammed b. Nizâm, *Şerh-i Risâle-i Azîzân*, İslâmâbâd Gencbağ Ktp., nr. 8739.
- Fârûkî, Ebû Saîd, *Hidâyetü't-tâlibîn Tercümesi*, trc. Muhammed b. Veliyyüddin el-Hıfzî, İstanbul: Matbaa-i Esad İzzet, 1299/1882.
- Gazzîzâde Abdüllatîf, *Nakşibend Yolunun Esasları: Mergübü's-sâlikîn*, haz. Şaban Karaköse, İstanbul: İnsan Yayınları, 2004.
- Gucdüvânî, Abdülhâlik, *Vesâyâ*, Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 3229.
- Hacı Feyzullah Efendi, *İlm-i Hakikat*, trc. Abdükadir Akçiçek, İstanbul: Abdullah Işıklar Kitabevi, 1987.
- Harîrîzâde, Kemâleddin, *Tibyânü vesâili'l-hakâik fî beyâni selâsili't-tarâik*, Süleymaniye Ktp., İbrâhim Efendi, nr. 430-432.
- Hârizmî, Muhammed Tâhir, *Silsile-i Nakşibendiyye*, Özbekistan Fener Akademisi Bîrûnî Şarkiyat Enstitüsü Ktp., nr. 69.
- Hasan Hilmi Efendi, *Miftâhu'l-ârifin*, nşr. Hasan Ege – Osman Salih Dalcı – İrfan Gündüz, İstanbul: Şelale Yayınevi, 1981.
- Hasenî, Abdülhay, *Nüzhetü'l-havâtır*, Leknev: el-Matbaatü'n-nedviyye, 1993.
- Hasîb Üsküdârî, *Menâkıb-ı Şeyh Mehmed Emîn Tokâdî*, Millet Ktp., Ali Emîrî, Şer'iyye, nr. 1103.
- Herevî, Celâl Vâiz, *Risâle-i Rânümâ-yı Ukde Güşây*, nşr. Marijan Molé, *Ferheng-i İrân-zemîn* içinde, VI/4 (1337 hş./1958), s. 285-293.
- Heytemî, İbn Hacer, *el-Fetâva'l-hadîsiyye*, Kahire: el-Matbaatü'l-Meymenîyye, 1307/1890.
- Hisârî, Abdülbârî Hüseyinî, *Tariku't-tâlibîn*, Leknev, Kakori, Kâkürî Şerîf Ktp., numarasız.
- Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 2305-2309.
- İmâm-ı Rabbânî, *Mektûbât Tercümesi*, trc. Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin, İstanbul: Litografya Destgâhı, 1277/1860.

- İsmâil Müfid Efendi, *Risâle-i Hakkıyye Tercümesi*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1422.
- Kâsânî, Ahmed, *Risâle der Semâ'*, İÜ Ktp., FY, nr. 649.
- Kazvîni, Muhammed b. Hüseyin, *Silsile-i Hâcegân-ı Nakşibendiyye Tercümesi*, trc. Mustafa b. Hayreddin, Süleymaniye Ktp., Hüsvrev Paşa, nr. 408.
- Kişmî, Muhammed Hâşim, *Nesemâtü'l-kuds min hadâiki'l-üns*, nşr. Münîr-i Cihân Melik, (doktora tezi), Tahran Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1375 hş./1996.
- ....., *Zübdetü'l-makâmât (Berekât-ı Ahmediyye)*, Kanpûr: Matba'ı Münşî Neval Kişor, 1307/1889.
- Kusûrî, Gulâm Muhyiddin, *Melfûzât-ı Şerîfe*, nşr. M. İkbâl Müceddidî, Lahor: Mektebe-i Nebeviyye, 1398/1978.
- Lâdikî, Hüseyin, *Menâkıb ve Takrîrât-ı Muhammed Murâd-ı Buhârî*, Süleymaniye Ktp., Murad Buhârî, nr. 256.
- Lâmîî Çelebi, *Emîr Ahmed Buhârî Hakkında Ba'zı Kâsırından Sâdır Olan Ta'nun Cevâbıdır*, Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, nr. 1461 Mükerrer, vr. 93^b-94^b.
- ....., *Nefehâtü'l-üns Tercümesi*, İstanbul: y.y., 1289/1872.
- Leblebici Baba, *Tuhfetü'l-uşşâk*, haz. Orhan Aktepe, Erzincan: Erzincan Belediyesi Yayınları, 1997.
- Mecdî, Mehmed Efendi, *Hadâiku's-Şekâik*, nşr. Abdülkadir Özcan, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989.
- Mehmed Şemseddin, *Bursa Dergâhları: Yâdigâr-ı Şemsi*, haz. Mustafa Kara – Kadir Atlansoy, Bursa: Uludağ Yayınları, 1997.
- Mehmed Zühdi Efendi, *Tahassür*, İstanbul: K. R. Matbaası, 1308.
- Mevlânâ Lütfullah, *Risâle der Tarîk-ı Hâcehâ-yı Bozorg*, Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 3229.
- Mevlânâ Şeyh, *Menâkıb-ı Hâce Ubeydullâh-i Ahrâr (Havârik-ı Âdât-ı Ahrâr)*, Beyazıt Devlet Ktp., Bayezid, nr. 3624.
- Mezârî, Nizâmeddin Belhî, *Tuhfetü'l-mürşid*, Lahor: Matba'ı Feyz-i Âm, ts.
- Mîr Abdülevvel, *Mesmûât* (yanlışlıkla *Mesmûât-ı Kâdi Muhammed Zâhid* adıyla basılmıştır), İstanbul: Hakikat Kitabevi, 1996.
- Muhammed Bâkır b. Muhammed Ali, *Makâmât-ı Hazret-i Hâce-i Nakşibend*, Buhara: Matba'ı Dârü'l-fâhire-i Buhârâ, 1328/1910.
- Muhammed Kâdî, *Silsiletü'l-ârifin*, Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 2830.

- Muhammed Murad b. Abdülhalîm en-Nakşibendî, *Tercüme-i Ahvâl-i Beyzâde Mustafa Efendi*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1264.
- Muhammed Nakşibendî, *Îcâzetnâme (Abdullah Zağferanboluvî'ye)*, Süleymaniye Ktp., Nâfiz Paşa, nr. 444.
- Muhammed Niyâz, *Risâle*, Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 2952.
- Muhyî-i Gülşenî, *Zincîr-i Zeheb (Reşehât-ı Muhyî)*, İstanbul Yapı Kredi Sermet Çifter Araştırma Ktp., nr. 127 (yeni nr. 302).
- Murâdî, Muhammed Halîl, *Silkü'd-dürer*, Bulak: y.y, 1301.
- Müceddidî, Abdülganî, *Hüve'l-Ganî (Makâmât-ı Mazhariyye ekinde)*, İstanbul: Hakikat Kitabevi, 1993.
- Müceddidî, Raûf Ahmed, *Dürrü'l-maârif*, İstanbul: Hakikat Kitabevi, 1997.
- Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin, *Meşâyihnâme-i İslâm*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1716.
- Nahçivânî, Ni'metullah b. Mahmûd, *el-Fevâtihu'l-ilâhiyye ve'l-mefâtihu'l-gaybiyye*, İstanbul: Matbaa-i Osmâniyye, 1325/1907.
- Naîmâ, Mustafa, *Târîh-i Naîmâ*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1283/1866.
- Nakşibendî, Tâceddin, *Risâle fî tarîkı's-sâdeti'n-Nakşibendiyye*, Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, nr. 474.
- Nâsîrüddin Ebü'l-Ulâ Ali b. Süleyman, *Vuslatü's-sâlikîn*, Süleymaniye Ktp., Nâfiz Paşa, nr. 444.
- Nâzillili Muhammed Hakkı, *Sırlar Hazinesi*, trc. Celal Yıldırım, İstanbul: Demir Kitabevi, 1990.
- Nevşâhî, Ârif, *Ahvâl ve Sühanân-ı Hâce Ubeydullâh-i Ahrâr*, Tahran: Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî, 1380 hş./2002.
- Niyâzi, Mustafa Müstakim, *Sülûk-i Kavîm ve Sırât-ı Müstakîm*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1478.
- Pârsâ, Muhammed, *Kudsiyye*, nşr. Ahmed Tâhirî Irâkî, Tahran: Kitâbhâne-i Tahûrî, 1354 hş./1975.
- ....., *Makâmât-ı Alâeddîn-i Attâr*, der. Ebü'l-Kâsım Buhârî, Özbekistan Fenler Akademisi Bîrûnî Şarkiyat Enstitüsü Ktp., nr. 11399.
- Rızâeddin b. Fahreddin, *Âsâr*, Orenburg: M.F.G. Kerimof Matbaası, 1901.
- Rüşdî, *Melfûzat (Külliyât-ı Bâkî-Billâh içinde)*, Lahor: İşâat-i Menzil Bul Road, 1967.
- Sâdikî, Mustafa b. Hüseyin Nakşibendî, *el-Menhecü'l-mûsil ile't-tarîkı'l-ebhec*, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 1360.

- Safî, Ali b. Hüseyin, *Reşehât-ı Aynü'l-hayât*, nşr. Ali Asgar Muñniyân, Tahran: İntişârât-ı Bünyâd-ı Nîkûkârî Nûriyânî, 2536 şş./1977.
- Semerkindî, Ebû Abdullah Muhammed, *Tercüme-i Muhtasarü'l-velâye*, trc. Neccârzâde Şeyh Rızâ, İstanbul: Litografya Destgâhı, 1273/1857.
- Seyyid Muhammed b. Ahund Kâdî Kemâl, *Tuhfetü'l-ahbâb*, Özbekistan Fenler Akademisi, Bîrûnî Şarkiyat Enstitüsü Ktp., nr. 3756.
- Sirhindî, Ahmed, *Mektûbât-ı İmâm-ı Rabbânî*, Karaçi: Educational Press, 1392/1972.
- Sirhindî, Bedreddin, *Hazarâtü'l-kuds*, nşr. Mahbûb İlähî, Lahor: Mahkeme-i Evkâf-ı Pencâb, 1971.
- Sülemî, Ebû Abdurrahman, *Risâletü'l-Melâmetiyye*, Ebû'l-Alâ Afîfî, *el-Melâmetiyye ve's-sûfiyye ve ehlü'l-fütüvve* içinde, Kahire: Dâru İhyâi'l-kütübî'l-Arabiyye, 1945.
- Süreyyâ, Mehmed, *Sicill-i Osmânî*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1308/1890.
- Şehâbeddin, Mevlânâ, *Âgâhî-yi Seyyid Emîr-i Külâl*, nşr. Gulâm Mustafa Hân, Karaçi: Educational Press, 1381/1961.
- Şerîfî, Mîrzâ Mahdûm Muñneddin Eşref, *Nevâkızü'r-Revâfız*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1293.
- Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyiü'l-fuzalâ*, nşr. Abdülkadir Özcan, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989.
- Şeyhî, Köstendilli Süleyman, *Mir'âtü'l-muvahhidîn*, Süleymaniye Ktp., Serez, nr. 1515.
- Şeyhim b. Mevlânâ Baba-i Şîrvânî, *Silsilenâme*, özel kütüphanemizdeki yazma nüsha.
- Tâgî, Abdurrahman, *Şeyh Abdurrahman-i Tâhî'nin Mektupları*, trc. Ahmet Salihoglu – Enbiya Yıldırım, Adıyaman-Menzil: Sey-Tac Yayınları, 2000.
- Terbiyet, Muhammed Ali, *Dânişmendân-ı Âzerbâyecân*, Tahran: Matbaa-i Meclis, 1314/1935.
- Verkânîsî, Şeyh Fethullah, *Âdâb-ı Fethullah*, nşr. Selâhattin Kınacı, Adıyaman: Menzil Yayınevi, 1997.
- Zâkir Şükrü, *Mecmûa-i Tekâyâ*, nşr. Mehmet Serhan Tayşi – Klaus Kreiser, Freiburg: Klaus Schwarz Verlag, 1980.
- Ziyâüddin, Muhammed, *Mektûbât-ı Hazret*, der. Muhammed Alâeddin Haznevî, Adıyaman-Menzil: Menzil Yayınevi, 1999.

Araştırma Eserleri

- Abdülkadiroğlu, Abdülkerim, “Ahmed Mâhir Efendi, Ballıklıhâde”, *DİA*, II, 98.
- Akün, Ömer Faruk, “İbnülemin Mahmud Kemal”, *DİA*, XXI, 249-262.
- Albayrak, Nurettin, “Dede Paşa”, *DİA*, IX, 83.
- Algar, Hamid, “Benûrî”, *DİA*, V, 466-467.
- ....., “Hâlidîyye”, *DİA*, XV, 295-296.
- ....., “Nakshbandiyya”, *EI²*, Leiden: Brill, 1993, VII, 934-939.
- ....., *Nakşibendilik*, trc. A. Cüneyd Köksal, İstanbul: İnsan Yayınları, 2007.
- ....., “Political Aspects of Naqshbandî History”, *Naqshbandis*, ed. Marc Gaborieau – Alexandre Popovic – Thierry Zarcone, İstanbul: Isis, 1990, s. 123-152.
- ....., “Shaykh Zaynullah Rasulev: The Last Great Naqshbandi Shaykh of the Volga-Urals Region”, *Muslims in Central Asia*, ed. Jo-Ann Gross, Durham: Duke University, 1992, s. 112-133.
- ....., “Silent and Vocal Dhikr in the Naqshbandî Order”, *Akten des VII. Kongresses für Arabistik und Islamwissenschaft*, ed. Albert Dietrich, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1976, s. 39-46.
- Alparslan, Ali, “Gubârî, Abdurrahman”, *DİA*, XIV, 167-169.
- Alper, Ömer Mahir, “Kandehlevî, Muhammed İlyas”, *DİA*, XXIV, 295-296.
- Alptekin, Turan, “Ahmed Hüsâmeddin”, *DİA*, II, 90-92.
- ....., “Nakşibendî Tarikatinde Zikir, Silsile, Râbîta ve Murâkabe Problemi”, *Journal of Turkish Studies*, XIX (1995), s. 203-229.
- Ambros, Edith G., “Surûrî”, *EI²*, Leiden: Brill, 1997, IX, 895-896.
- Ansari, A.S. Bazmee, “Derd”, *DİA*, IX, 167-168.
- Aşkar, Mustafa, *Çankırlı Astarlızâde Mehmed Hilmi Efendi*, İstanbul: Sistem Matbaacılık, 2005.
- Atay, Tayfun, *Batı'da Bir Nakşi Cemaati: Şeyh Nâzım Kıbrısı Örneği*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1996.
- Azamat, Nihat, “Ali Behcet Efendi”, *DİA*, II, 382-383.
- ....., “Kilisli Abdullah Sermest”, *DİA*, XXVI, 18.
- ....., “La'îzâde Abdülbâki”, *DİA*, XXVII, 90-92.
- Battal, Hülvani, *Bayburtlu İrşadî Baba*, İstanbul: Umran Yayınları, 1995.

- Beyoğlu, Süleyman, “Millî Mücadele ve Özbekler Tekkesi”, *I. Üsküdar Sempozyumu Bildiriler*, İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2004, I, 201-212.
- Ceyhan, Semih, “Süleyman Şeyhi”, *DİA*, XXXVIII, 108-109.
- Coşan, Mahmut Esat, “Kotku, Mehmet Zahit”, *DİA*, XXVI, 227-228. ...., *Mehmed Zahid Kotku*, İstanbul: Server İletişim, 2009.
- Çağrıçı, Mustafa, “İbrâhim Hakkı Erzurûmî”, *DİA*, XXI, 305-311.
- Çakan, İsmail Lütfi, “Ahmed Kudsi Efendi”, *DİA*, II, 97.
- Çakır, Ruşen, *Ayet ve Slogan*, İstanbul: Metis Yayınları, 1990.
- Çınar, Fatih, *Mustafa Takî Efendi: Hayatı ve Makaleleri*, Ankara: Nâsihat Yayınları, 2011.
- Dânâ, Sâdık, *Sultânü'l-Ârifin eş-Şeyh Mahmud Sâmî Ramazanoglu*, İstanbul: Erkam Yayınları, 1991.
- Demir, Murat, *Murâd-ı Nakşibendî ve Menâkıbı* (yüksek lisans tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 1998.
- Demirci, Emin Yaşar, *Modernisation Religion and Politics in Turkey: The Case of İskenderpaşa Community*, İstanbul: İnsan Publications, 2008.
- Doğan, Ahmet, *Salih Baba: Hayatı, Edebî Şahsiyeti ve Şiirleri*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2002.
- Eilers, Wilhelm – Wilhelm Heinz, *Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland: Persische Handschriften*, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1968.
- Erdoğan, Kenan, “Seyyid Aziz Mahmud Urmevî, Urmevîlik ve Bilinmeyen Bir Eseri: Baba Kelâmı”, *Bir*, sy. 9-10 (1998), s. 211-225.
- Erdoğan, Mehmet, “Şah Veliyyullah”, *DİA*, XXXVIII, 260-262.
- Ergül, Adem, *Hâce Mûsâ Topbaş*, İstanbul: Erkam Yayınları, 2009.
- “Erol, Muhammed Râşid”, *DİA*, XI, 305.
- Eyyubî, İbrahim Ekrem, (Ekrem Ark), *Mevlânâ Küçük Hüseyin Efendi*, nşr. Abdülkadir Akçiçek, İstanbul: Abdullah Işıklar Kitabevi, 1988.
- Fatsa, Mehmet, *Tasavvufta Mekki Kolu*, İstanbul: Mavi Yayıncılık, 2000.
- Flemming, B., “Lâmi‘î”, *El²*, Leiden: Brill, 1979, V, 649-651.
- Fletcher, Joseph, “The Naqshbandiyya and the Dhikr-i Arra”, *Journal of Turkish Studies*, sy. 1 (1977), s. 113-119.
- Gölpınarlı, Abdülbaki, *Melâmilik ve Melâmiler*, İstanbul: Gri Yayın, 1992.
- ....., *Mevlânâ’dan Sonra Mevlevilik*, İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1983.

- Gül, Halim, *Muhammed Sâdik Erzincânî: Hayatı Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri* (yüksek lisans tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1997.
- Gündoğan, Mehmet, *Ahıskalı Ali Haydar Efendi*, Afyon: Medrese Kitabevi, 1996.
- Gündüz, İrfan, *Gümüşhânevî Ahmed Ziyâüddin (k.s) Hayatı-Eserleri-Tarikat Anlayışı ve Hâlidîyye Tarikatı*, İstanbul: Seha Neşriyat, 1984.
- ....., *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, İstanbul: Seha Neşriyat, 1989.
- Hikmet, Ali Asgar, *Câmî*, Tahran: İntişârât-ı Tûs, 1363 hş./1984.
- “Hulûsi Efendi, Osman”, *DİA*, XVIII, 345.
- İnal, İbnülemin Mahmud Kemal, *Hoş Sadâ: Son Asır Türk Müziğşinasları*, Ankara: Türkiye İş Bankası, 1958.
- İzeti, Metin, *Balkanlar'da Tasavvuf*, İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2004.
- Kabaklı, Servet, “Ölüm Adlı Gerçek”, *Türkiye Gazetesi*, 18 Nisan 1993.
- Kanlıdere, Ahmet, “Mercânî”, *DİA*, XXIX, 169-172.
- Kara, Mustafa, *Metinlerle Günümüz Tasavvuf Hareketleri*, İstanbul: Dergah Yayınları, 2002.
- Karahan, Abdülkadir, “Lâmi'î”, *İslâm Ansiklopedisi*, Ankara 1970, VII, 10-15.
- Kısakürek, Necip Fazıl, *Son Devrin Din Mazlumları*, İstanbul: Toker Yayınları, ts.
- Koca, Ferhat, “Hasan Efendi, Yahyalılı”, *DİA*, XVI, 318-319.
- Koçkuzu, Ali Osman, “Bahâeddin Efendi”, *DİA*, IV, 458.
- Kuku, Süleyman, *Son Halkalar ve Seyyid Abdülhakim Arvasi'nin Külliyyatı*, İstanbul: Damra, 2009.
- Le Gall, Dina, *The Ottoman Naqshbandiyya in the Pre-Mujaddidi Phase* (doktora tezi), Princeton University, 1992.
- Memiş, Abdurrahman, *Hâlid-i Bağdâdî ve Anadolu'da Hâlidîlik*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2000.
- ....., “Oğuz, Muhammet İhsan”, *DİA*, XXXIII, 321-322.
- Muñniyân, Ali Asgar, “Semâ' der Tarîka-i Nakşibendiyye”, *Gevher*, I/10 (1352 hş./1973), s. 966-972.
- Muslu, Ramazan, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (18. Yüzyıl)*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.

- Münzevî, Ahmed, *Fihrist-i Nûshahâ-yı Hattî-yi Fârsî*, Tahran: Müesses-i Ferheng-i Mıntıka, 1349 hş./1970.
- Nedvî, Ebü'l-Hasan, *İslâm Önderleri Tarihi*, trc. Yusuf Karaca, İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1992.
- Nuhoglu, Güller, *Abdullah Nidât-yi Kâşgarî ve Hakkıyye Risâlesi*, İstanbul: Simurg, 2004.
- ....., *Diwan of Nidât*, Karachi: Qirtas, 2003.
- Oğuz, Muhammed İhsan, *Ârifler Silsilesi*, İstanbul: Oğuz Yayınları, 2003.
- Öngören, Reşat, "Hatm-i Hâcegân", *DİA*, XVI, 477.
- ....., *Osmanlılar'da Tasavvuf: Anadolu'da Süfîler, Devlet ve Ulemâ (XVI. Yüzyıl)*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2000.
- Öz, Yusuf, "Afgan Türkistanı Muhacirlerinden Süleyman Belhî Ailesi ve Defter-i Kuyûdât Fihristi", *Bilig*, sy. 23 (2002), s. 157-188.
- Özköse, Kadir – H. İbrahim Şimşek, *Altın Silsile'den Altın Halkalar*, Ankara: Nasihat Yayınları, 2009.
- Özşenel, Mehmet, "Sehârenpûrî, Halil Ahmed", *DİA*, XXXVI, 310-311.
- Paul, Jürgen, *Doctrine and Organization: The Khwâjagân Naqshbandiyya in the First Generation After Bahâ'uddîn*, Berlin: Das Arabische Buch, 1998.
- Ramazanoğlu, Mahmud Sâmî, *Musâhabe*, İstanbul: Erkam Yayınları, ts.
- Rıhtım, Mehmet – Fariz Halilli, *Mövlana İsmayıl Siraceddin Şirvani*, Bakı: Polygraphic Production, 2011.
- Şentürk, M. Hüdayi, "Şeyh Mehmed Murad-ı Nakşibendî ve Vekâyi'nâme'si", *İstanbul Araştırmaları*, sy. 1 (1997), s. 17-41.
- Şimşek, Halil İbrahim, "Mehmed Emin Tokadî", *DİA*, XXVIII, 467-468.
- ....., *Mehmed Emîn-i Tokadî: Hayatı ve Risaleleri*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2005.
- ....., *Osmanlı'da Müceddidilik: XII/XVIII. Yüzyıl*, Ankara: Sûf Yayınları, 2004.
- Togan, İsenbike, "The Khafî, Jahrî Controversy in Central Asia Revisited", *Naqshbandis in Western and Central Asia*, ed. Elisabeth Özdalga, İstanbul: Swedish Research Institute in Turkey, 1999, s. 17-45.

- Tosun, Necdet, *Bahâeddin Nakşibend: Hayatı Görüşleri Tarikati*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2002.
- ....., *İmâm-ı Rabbânî Ahmed Sirhindî*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2005.
- ....., "Kâsâniyye", *DİA*, XXIV, 532-534.
- ....., "Ramazanoğlu, Mahmut Sami", *DİA*, XXXIV, 442.
- ....., "Topbaş, Musa", *DİA*, XLI, 248.
- ....., *Türkistan Dervişlerinden Yâdigâr*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2011.
- Tuygun, Ünal, *Erzincan'ın Mânevî Mimarları*, İstanbul: Kervan Yayınları, 2001.
- ....., *Gönüller Sultanı Abdürrahim Reyhan Hazretleri*, Erzincan: Kervan Haber Ajansı, 2000.
- ....., *Piri Sami Hazretleri: Hayatı ve Sohbetleri*, İstanbul: Kervan Yayınları, 2003.
- ....., *Terzi Baba*, İstanbul: Kervan Yayınları, 2001.
- Türer, Osman, "Biat", *DİA*, VI, 124-125.
- Türkmen, Zekeriya, "Kuleli Vak'ası", *DİA*, XXVI, 356-357.
- Türkoğlu, İsmail – İbrahim Maraş, "Kursavî", *DİA*, XXVI, 447.
- Uludağ, Süleyman, "Andelîb", *DİA*, III, 195.
- ....., "Hâlidîyye (Anadolu'da Hâlidîlik)", *DİA*, XV, 296-299.
- Uryadova, Yulia F., *Muhammad Musa b. Khoja Isa-i Dahbidi: A Post Sirhindi Dahbidi Shaykh of the Naqshbandiyya Order* (yüksek lisans tezi), Fayetteville, University of Arkansas, 2004.
- Yayla, Mustafa, "Hâdimî, Ebû Saîd", *DİA*, XV, 24-26.
- Yıldız, Sare, *Turhallı Mustafa Efendi'nin Hayatı Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı* (yüksek lisans tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006.
- Yılmaz, Hasan Kamil, "Esad Erbilî", *DİA*, XI, 348-349.
- ....., *Altın Silsile*, İstanbul: Erkam Yayınları, 1994.
- Yücer, Hür Mahmut, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19. Yüzyıl)*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.
- Zarcone, Thierry "Sufi Lineages and Saint Veneration in Russia, Soviet Tatarstan and Central Asia in the 20th Century", *The Turks*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, VI, 93-100.
- ....., - M. Baha Tanman, "Emir Buharî Tekkesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul: Tarih Vakfı, 1994, III, 165-166.